

Turisme La Costera

Tresors de l'interior

PRESENTACIÓ
LA FONT DE LA FIGUERA
MOIXENT
VALLADA
MONTESA
CANALS
L'ALCÚDIA DE CRESPINS
ESTUBENY
CERDÀ
TORRELLA

LLANERA DE RANES
ROTGLÀ I CORBERA
LA GRANJA
VALLÉS
NOVELLÈ
LA LLOSA DE RANES
EL GENOVÉS
LLOC NOU D'EN FENOLLET
BARXETA
XÀTIVA

Guia desficiosa de La Costera

PLA DE DINAMITZACIÓ I GOVERNANÇA TURÍSTICA DE LA MANCOMUNITAT DE LA COSTERA-CANAL

Guia desficiosa de La Costera

Josep Lluís Cebrián i Molina

Amb desfici, sempre amb desfici, aquesta guia us portarà pels carrers, sendes i camins de la Costera, una comarca d'interior però ben comunicada, que s'estén entre la Ribera i l'altiplà castellà. Heu arribat a una terra on el paisatge rep sovint interferències d'un passat de vegades llunyà i en ocasions omnipresent. D'una manera senzilla, més enllà de qualsevol guia turística, aquest llibret de butxaca us acompanyarà en la solitud dels camins de la comarca, amb els ulls oberts i la ment oberta, a veure què trobem a cada passa.

La *Guia desficiosa de la Costera* és successora de tres guies locals anteriors, publicades al llarg de molts anys. Té l'honor de ser la primera la "Guia desficiosa de Canals", publicada al llibre de festes de 1990, en una època d'intensa eclosió cultural il·lusionada. Aquella *guia* primigènica es va reeditar en el 25è aniversari de la publicació, al número 2 de la *Revista de Canals* (2016). En 1993 es publicaria la *Guia desficiosa de Xàtiva*, la qual tindria més tard una segona part, *La llum de Xàtiva: 2ª guia desficiosa* (2007).

Tant de desfici havia donat per a tres guies i aquesta n'és la quarta. Però una *guia desficiosa* no és només una guia turística. És també un petit quadern de viatge, d'un viatger més entre tants que al llarg dels segles han trepitjat aquesta terra. Aquestes ratlles són conseqüència d'una mirada distinta, potser producte de certa enyorança amarada tantes vegades en la distància. Ens aturarem sovint on altres no s'aturen i en ocasions passarem de llarg on trobem gentada.

Caldrà parlar una mica de geografia, per allò de situar-nos en el mapa i en l'espai que anem a recórrer. La Costera és una comarca que té forma de llonganissa. En això s'assembla a la veïna comarca de la Vall d'Albaida que té forma de botifarra, una mica més grossa. Parlem d'una vall fluvial per on discorre el riu Canyoles que articula quasi tota la comarca fins arribar a l'extrem de l'Horta de Xàtiva, on, en la zona del Carraixet fronterer amb la Ribera Alta, aboca l'aigua al riu d'Albaida, més cabalós. Tots dos, en un mateix llit, es trobaran aït amb el riu Xúquer.

El riu Albaida penetra en la Costera per l'Estret de les Aigües, una vegada ha desaigüat el pan-tà de Bellús. Tenim per tant dos rius i un tercer

afluent del Canyoles de forma nominal, el "Riu dels Sants de la Pedra", però que en realitat es dessagna en les sèquies que reguen o regaven l'Horta de Xàtiva abans del degoteig. En realitat seria més encertat considerar el riu dels Sants com un naixement d'aigua que s'esfuma en envoltar Canals.

El nord de la comarca està delimitat per les muntanyes dels darrers estreps del sistema ibèric, fonamentalment la Serra de la Plana i la Serra d'Ènguera; la frontera meridional està delimitada per la Serra Grossa, la qual pertany encara al sistema penibètic. Ens trobem per tant assentats sobre una placa de fricció dels dos sistemes muntanyencs que al llarg de la història ha provocat sismes. El darrer terratrèmol catastròfic s'esdevingué en 1748 i tingué l'epicentre a Montesa. Molts pobles de la rodalia patiren la destrucció.

L'accés a cada extrem de la comarca està demarcat per ports de muntanya. A ponent el d'Almansa i a llevant els de Càrcer, el de Simat, el de Benigànim i el de l'Olleria. L'enginyeria moderna i l'evolució dels mitjans del transport ha reduït aquests obstacles geogràfics considerables a simples rampes que travessem a gran velocitat. Però aquestes millores es du-gueren a terme durant el darrer quart del segle XX. Després de la Guerra d'Espanya, amb els problemes d'abastiment de petroli, els camions que funcionaven amb gasogen, cremant corfa d'ametlla, a penes disposaven de potència per a pujar en 1a el port d'Almansa. Molts camioners pujaven aleshores el port a recules, marxa arrere, perquè aquesta velocitat és més curta que la 1a i permetia ascendir, malgrat que molt lentament. Era l'única manera de superar el desnivell, llavors molt més pronunciat que l'actual, sense disposar de la potència de

la benzina.

Dalt del Port d'Almansa estava la frontera medieval entre els regnes de Castella i de València. Encara avui és la mateixa ratlla la que separa les dues comunitats autònomes. Les relacions entre les dues corones no sempre foren fraternals i especialment durant la Guerra dels dos Peres les tropes d'un i altre regne ultrapassaven la frontera per a fer incursions bèl·liques. Segles més tard, els pellers de Canals ascendien pel port amb carros carregats de mercaderia per tal de vendre-la a la Manxa. Un d'aquells pellers tenia dificultats per a pronunciar correctament les paraules i se li trabucava la llengua. Quan en passar Moixent albirava el Port d'Almansa, s'adreçava als altres pellers i als arriars amb entusiasme i els assenyalava amb el dit el pas muntanyenc: –el Port, el Port de Manfa! –.

Aquesta comarca llarga és possible transitar-la de punta a punta amb bicicleta, sempre per camins agrícoles i carreteres locals, allunyats de l'autovia. Les condicions orogràfiques recomanen fer servir bicicletes amb marxes o també, si voleu, elèctriques. Les bicicletes d'una sola marxa sols són recomanables en circuits urbans de poblacions assentades en el pla, com per exemple Canals i l'Alcúdia de Crespins.

I acabem la lliçó de geografia amb la cançona que podrien haver cantat els nostres avis si les comarques hagueren estat incloses als temaris de primària a començaments del segle XX: la Costera limita al nord amb la Ribera Alta i la Canal de Navarrés, a l'oest amb el Corredor d'Almansa (Castella-La Manxa), al sud amb l'Alt Vinalopó i la Vall d'Albaida i a l'est amb la Safor.

Guia desficiosa de La Costera

LA FONT DE LA FIGUERA

L'ermita de Santa Bàrbara vigila la Font de la Figuera. Ens trobem en l'extrem més occidental de la comarca. S'ascendeix per un camí pedregós de xiprers i casetes de Calvari. Voltant el cim trobem alguna mata escadussera d'espígol. El santuari té una esplanada porticada des d'on s'albira la vall que tot just ací s'enceta, amb el Capurutxo i el Port d'Almansa a l'esquena. Sempre he trobat aquesta ermita d'estil indefinit com una mica grega, o una mica turca quan tots els anys pugen els moros i cristians. O com una ermita d'Eivissa. Mai no he traspassat la porta, de manera que l'edifici manté el misteri d'allò desconegut, reservada la litúrgia, la promesa d'un secret ocult. Ací dalt, entre muntanyes, només recordem santa Bàrbara quan trona i en aquest santuari s'armen les tempestes que obscureixen el cel i l'il·luminen momentàniament d'espurnes elèctriques. Les antenes, com improvisats parallamps, conjuren els fenòmens atmosfèrics.

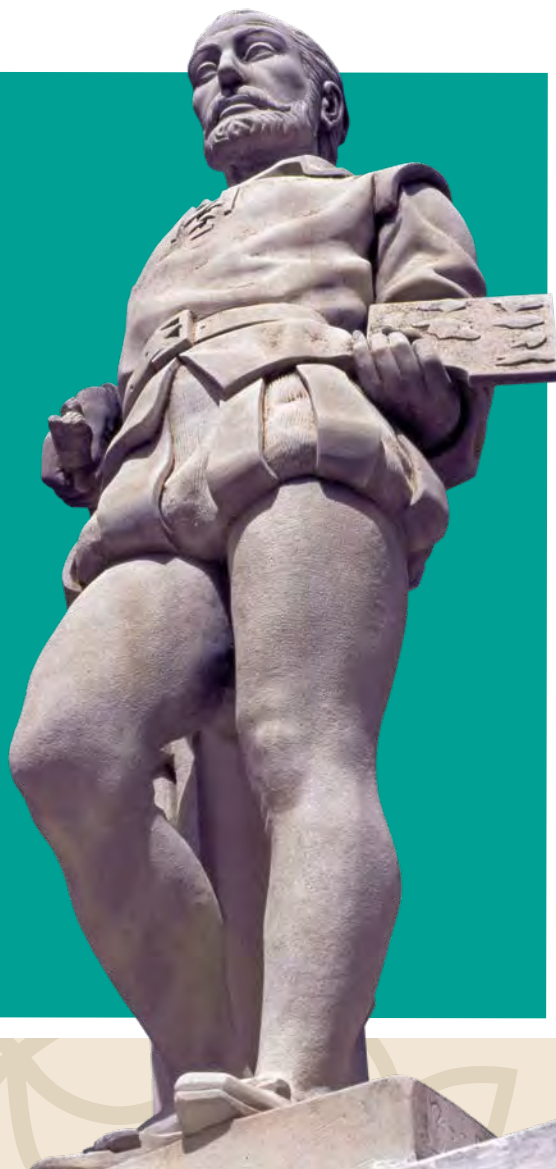
Camí avall les casetes del Calvari es precipiten en direcció a l'ermita de Sant Sebastià. En un carreu de pedra hi llegim 1561, però l'edifici actual és de concepció barroca. L'orientació fa pensar que substituï un edifici medieval. A darreries del segle passat vaig visitar aquesta ermita aleshores en ruïnes i recorde que en el mur meridional encara conservava els requadres dels nínxols de l'antic cementeri de la vila. L'antiga cúpula de teula s'havia enfonsat i en la restauració es va optar per una cúpula de ferro oxidat i cristall, molt avantguardista, de reminiscència artdecó, digna de la pel·lícula alemanya *Metropoli* (1927). Abandonades les prevencions inicials, vet ací el far que il·lumina la comarca, advertència d'esculls d'entrada a un port sense mar en un món de mariners de terra seca.

Amb el pas dels anys la solitària ermita de Sant Sebastià, patró contra la pesta, ha rebut la companyia d'altres edificis més moderns com els cellers i el poliesportiu. Fa uns estius (en una visita a l'església de la Font durant les Jornades d'Art i Història) vaig dinar al poliesportiu. En arribar les postres vam preguntar si tenien meló d'Alger, i ens van dir que no, però que tenien *sandia*. Deu ser que aquells melons de carn vermella es criaven per Almansa.

Molt prop de l'ermita hi ha un monumental llavador cobert, dels de gran aforament. Es tracta d'una obra hidràulica remarcable, d'intenció higienista, molt ben conservada, amb sostram de fusta a tisora. El bassi longitudinal està compartimentat de manera que hi ha una zona per a cada mena de roba. I a més, encara es veu que s'utilitza esporàdicament perquè trobem un rètol en un foli folrat de plàstic on llegim: "Es prohibeix llavar la roba en el primer *embalse*, eixe és només per a esbandir". El forat de l'erosió de les pedres inclinades causat per multitud d'antigues bugades, ha estat reomplert per pegots de portland. Vora el llavador corre un barranquet i una mica més avall es troba una de les entrades antigues del poble. Encara llegim en una placa ceràmica de meitat del segle XIX: *Portal de Valencia, villa de Fuente la Higuera, partido judicial de Onteniente*. Del portal no queda res, però ha sobreviscut el topònim i l'arc desaparegut degué constituir una entrada bonica a la vila.

LA FONT DE LA FIGUERA

La Font de la Figuera reivindica el naixement del gran pintor del segle XVI Joan de Joanes. Fins i tot amb una estàtua i una casa natalícia a la plaça. Una placa considera el pintor "fundador de l'escola valenciana". La historiografia actual de l'Art no té en compte aquesta reivindicació del bressol del pintor. Des d'aquesta plaça de la Casa de la Vila on fan la famosa dansà fontina pujarem a l'església, on certament trobarem obra del pintor Joan de Joanes. Abans d'arribar al temple, en els brancals de la porta d'una casa, emmarcant una façana de puntes de diamant vetejades amb grisalla, trobem inesperadament dos paons de taulelleria procedents de les fàbriques de Manises. Són obra tardana, però és estrany trobar aquesta espècie ceràmica en la Costera, i més en terra tan interior, on el clima no els és propici. Solem trobar aquestes aus vidrades en moltes cases de l'Horta de València o fins i tot alguna en la Ribera. Però a la Costera és una *rara avis* que cal ressenyar i conservar com or de foc i fang. No gaire lluny, en un carrer que baixa i envolta el temple, trobem un plafó devocional del Santíssim datat en 1856 i pintat per Joan Ortiz. La casa on es troba és el casal d'una filada de moros i cristians i han reformat la façana amb arquets moruns, tot emmarcant la imatge cristiana, en una sorprenent simbiosi cultural. A la Font trobarem també un altre plafó ressenyable del segle XIX pintat per Miquel Mollà: la Mare de Déu del Carme.

L'església parroquial és d'estil neoclàssic. En un cantó llegim: ANY 1733. La façana principal la trobem pulcrament repristinada. En canvi la lateral mostra els finestrals tapiats que es van obrir durant la guerra d'Espanya per a proporcionar més llum a l'interior i dedicar el temple a usos civils. En l'exterior destaca el campanar de pedra molt ben polida i les reixes de forja que a considerable altura s'aboquen al carrer del Santíssim. En l'interior el retaule major de Joan de Joanes crida l'atenció només entrar i pren protagonisme a cada passa que fem en la nau. Na Brianda Maça de Linaça i Carrós d'Arborea, senyora de la Font, va encarregar l'obra a Joan de Joanes. Trobem la donant retratada, agenollada orant, en la taula de la Nativitat de Maria. Pels pagaments sabem que Joanes el va pintar a mitges amb el seu amic de Montesa el pintor Gaspar Requena. A mida que s'avança en el coneixement de la producció de Gaspar Requena ens adonem que una part important del retaule fou producte de la seua mà.

LA FONT DE LA FIGUERA

En 1802, durant un viatge, el rei Carles IV es va detindre en la Font, on li van ensenyar el famós retaule de Joan de Joanes. Imagine el rei al peu del presbiteri amb perruca, atenent l'explicació del rector amb la mirada perduda en les taules de Joanes i pendent de veure el rellotge que puntualment tocava en l'interior de la sagristia. Al monarca li va agradar molt el retaule i l'obsequiaren amb les tres taules del sagrari: el Salvador eucarístic, Melquisedec i Aaron. Així, sense aquestes pintures, quedà incomplet el retaule fontí de Joanes i passaren a formar part de les col·leccions reials. Posteriorment s'integraren en els fons del Museu del Prado a Madrid. Les còpies que va realitzar el pintor Vicent López per a l'església de la Font es troben en parador desconegut, quan durant la Guerra d'Espanya (1936-1939) van calar foc al bell centre del temple a un munt d'objectes de culte. La calor del foc va deteriorar el retaule major, el qual es restauraria posteriorment, tornant a fer tot el bastidor de fusta daurada desaparegut. Si us apropau al mur del tester i mireu darrere d'una de les polseres, podreu llegir una inscripció que va deixar el restaurador: *Este retablo fue restaurado por Don Julio Díez, de 1944 a 1951, restaurador del museo nacional del Prado*. En aquella època les tècniques de restauració i els recursos econòmics no eren els actuals, de manera que moltes d'aquestes taules del binomi Joanes-Requena ens han arribat una mica desllavassades. Tanmateix l'obra

encara conserva l'excel·lència d'aquests grans pintors del renaixement valencià. Fixeu-vos en l'escut ornat d'un soldat en la taula de la Resurrecció o la bellesa dels sants bisbes del banc.

El nucli més antic de la Font s'assentà sobre un tossalet. La forma curvilínia del carrer de Sant Cristòfol i del carrer dels Dolors delata les corbes de nivell d'aquest promontori edificat. Al caramull, gairebé en l'eix d'aquest punt neuràlgic, trobem un monument. És el bust en bronze del general Vicente Rojo Lluch (La Font 1894 – Madrid 1966). Cap de l'Estat Major Central de l'Exèrcit Popular de la II República Espanyola, fou un dels militars més capacitats que continuaren lleials al govern republicà després de l'intent de colp d'estat del 18 de juliol de 1936. En caure la II República es va exiliar a França, Argentina i Bolívia. En aquest darrer país andí s'integrà en l'exèrcit com instructor militar amb el reconeixement del grau de general en les forces armades bolivianes. En 1957 va tornar a Espanya on fou jutjat i restà exclòs de la carrera militar. Entre les distincions que va rebre destaquem la Placa Llorejada de Madrid i l'Orde del Còndor dels Andes. La biografia de Rojo és una de les més interessants entre els dirigents militars que en un i altre bàndol participaren en la Guerra d'Espanya. L'estàtua en bronze del general és un retrat fenomenal, una obra de gran qualitat artística que destaca entre els monuments erigits a personatges de la Costera.

LA FONT DE LA FIGUERA

Molt prop, al carrer de Sant Cristòfol, trobem també una altra escultura ara de pedra, allotjada en la fornícula excavada en el mur de la façana d'una casa. La figura humana està tan desgastada que dubtem si es tracta d'una deïtat ibèrica cristianitzada o d'una advocació catòlica maltractada per les inclemències del temps i les circumstàncies de la història. Sembla una estàtua desfigurada que es manté impertèrrita, presidint les passes del vianant com un

menhir sagrat fossilitzat.

No podem partir de la Font sense visitar el Museu Històric-Etnològic. Han aprofitat amb encert un antic celler i allí podem veure tot el procés del conreu de la vinya fins a convertir el raïm en vi. Gerres colgades, ferramentes i atifells, maquinària diversa, etiquetes i botelles. Hi trobem també una destileria i màquines agrícoles sense motor, amb funcionament mecànic bastant elaborat, però sempre amb tracció de sang. A més, han reproduït a la perfecció estances de les cases tradicionals de la Coste-

ra, les quals han estat moblades de forma convincent de manera que recordem immediatament les cases dels nostres avis.

I finalment la Font ens ofereix un obsequi inesperat, un monument que mereixeria ser restaurat, un edifici únic en la comarca. A les Eretes conserven un molí de vent. El trobareu prop de la darrera revolta de l'antiga carretera, darrere del restaurant on els camioners s'aturaven a dinar. Aquest gegant de pedra i calç mereix un lloc entre els molins de vent valencians. Com una moneda d'or entre els solcs d'un bancal

trobem aquest monument oblidat en una lloma, acompanyat d'ametlers i una cisterna xeperuda. Roman la porta antiga tapiada, perforada per un finestró amb reixa rovellada en aspa, record antic de les que feien grinyolar l'enginy al ritme dels vents. Un finestró superior emmarca el buit del cel, el blau intens d'un passat de veles i blats, perdut per sempre on tot és oblit. I tanmateix, heus ací el darrer molí de vent de la Costera, l'últim gegant del noble ofici de la farina.

MOIXENT

Moixent té el terme municipal més gran de la comarca. Secularment la població es repartia entre la vila i multitud de masos on vivien famílies dedicades a l'agricultura. L'adquisició gradual de bicicletes, motos i cotxes durant el darrer terç del segle XX va fomentar l'abandonament de les cases de camp. Un exemple és la Casa Rabosa, que centralitzava la vida social i religiosa de les famílies de les Alcusses. Fins i tot s'inicià prop la construcció d'una escola pública que no s'arribaria a conclure perquè els xiquets ja vivien al poble i els pares anaven i tornaven a treballar les terres. En aquesta casa encara se celebra anualment la festa dels Sants de la Pedra Abdó i Senén, on concorren els clans familiars que habitaren aquesta vall acompanyats de les noves generacions. És una casa de camp gran, amb l'ermita de Sant Vicent Ferrer adossada i una esplanada amb un parell de figueres centenàries de fons.

Molt prop està la Bastida, el poblat ibèric del Guerrer del Moixent, una estàtua de bronze mil·lenària i minúscula que ha fet cèlebre la població i que s'ha convertit en una icona unànime. Dalt del tossal, excavada parcialment, trobareu la petita ciutat ibera, amb quatre portes fortes, muralles i torres. Desconeixem quim nom tenia. Algunes torres de la façana oest se les va endur per davant una excavadora allà pels anys 70 i la muralla reconstruïda resulta ara poc defensiva, arqueològicament inexacta. Només es va habitar durant uns cent anys i tan sols tres generacions es van abrigar al seu recer. Després tot acabà violentament i mai no es va tornar a repoblar. És per això que el jaciment arqueològic ens permet conèixer perfectament l'arquitectura ibèrica, ja que posteriorment no es va construir res al damunt. Les ciutats ibèriques eren ciutats-estat a l'estil dels grecs antics. Puntualment s'integraven en coalicions, especialment en perill de guerra, però no constituïen un estat pluriurbà. És possible que la Bastida, que controlava el pas de l'interior a la costa es convertira en una possible competidora de ciutats veïnes com Sait o Castellar de Meca. I decidiren acabar amb ella. Les excavacions han tret a la llum un final violent, amb indicis d'incendi i abandonament precipitat. Prèviament havien percebut el perill, perquè van decidir tapiar dues de les portes de la ciutat per a defensar-se millor de l'enemic. Les portes fortificades encara conserven en l'interior els bancs laterals correguts per a descans de la guàrdia i a més permetien allargar els peus per a deixar passar els carros, que tot just cabien.

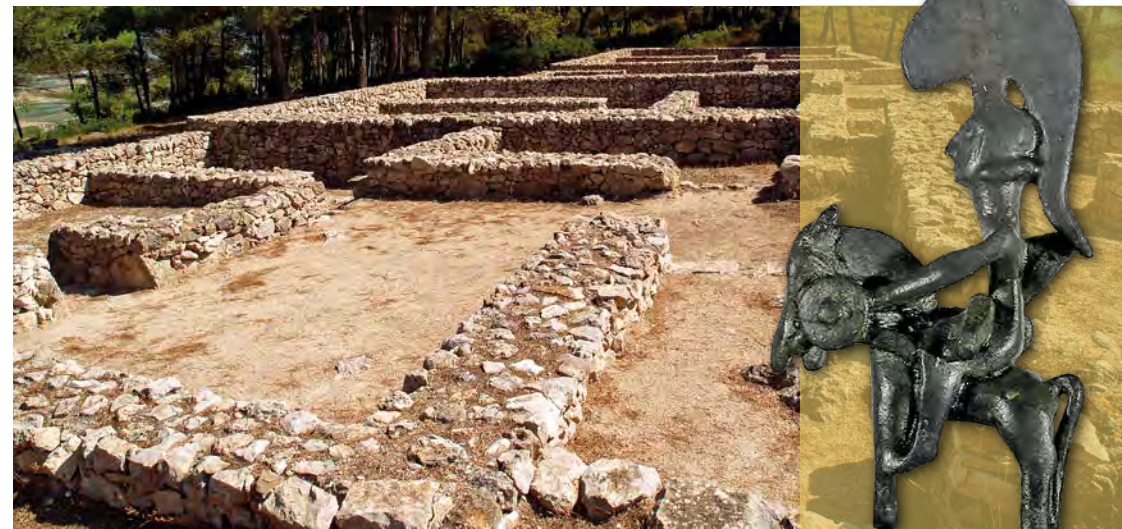

MOIXENT

Ara, en la quietud de la muntanya dominada per pins i xixarres, els antics murs dels edificis, diluïts els atovons per la pluja dels segles, només semblen marges de pedra en un bancal. Però testimonien que hi hagué un temps de cases, carrers, placetes i carrerons on els nostres avantpassats van viure envoltats d'aquesta natura ominipresent i aclaparadora, finalment triomfant. Extramurs han construït una casa ibera de nova planta, amb "mobiliari", sostre d'enramat i porta amb clau de fusta al

pany. Seria interessant que algun dia al peu del tossal, vora el ramal que enllaça amb la carretera, s'arribés a construir un museu arqueològic modern i gran que pogués mostrar tot el que aquest jaciment prehistòric ha llegat a la Història antiga dels valencians. I no sols per allotjar el Guerrero de Moixent, sinó també les falcates oxidades, la vaixela ceràmica, el carro i tants objectes trobats.

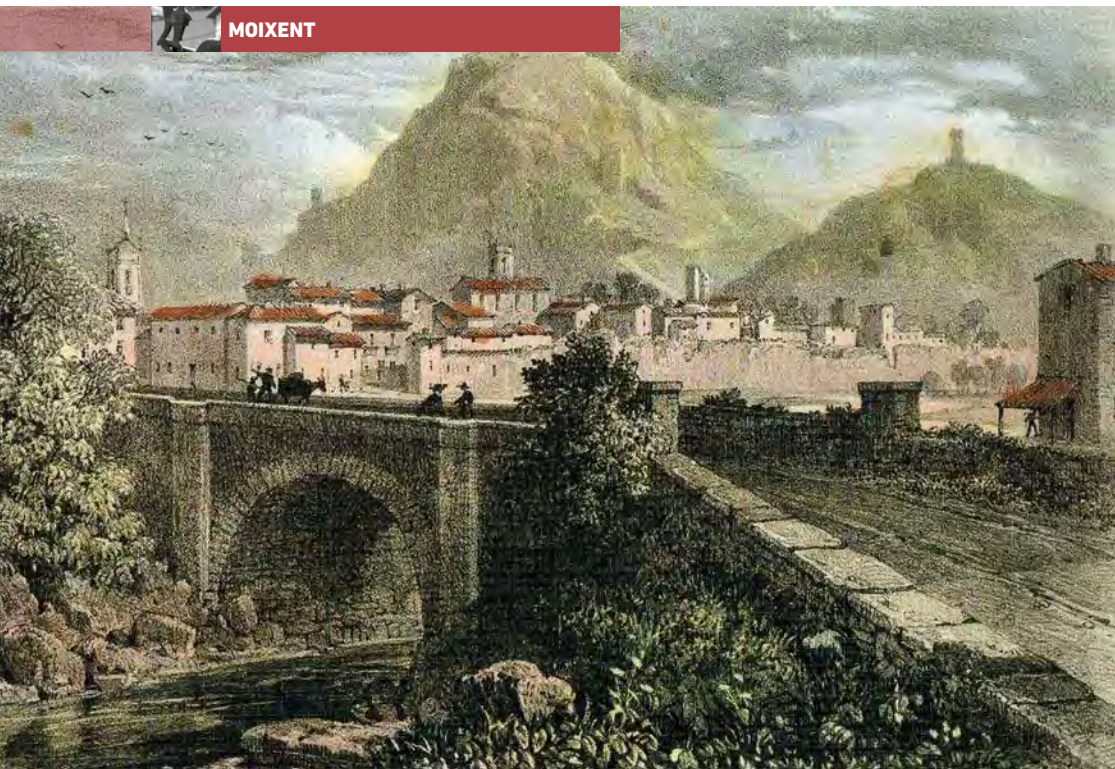

Quan els llauradors llauraven aquestes terres apareixien alcusses, com per exemple als bancals de la Casa Palmí, on també trobaven ossos humans. I així aquesta terra antiga, aquest petit país aturat en el temps i en l'oblit, va rebre el nom: Bastida de les Alcusses. La Bastida eren les ruïnes del poblat.

Però a més de la Bastida, vora l'antiga calçada romana que conduïa a Cartagena (la via Augusta) tenim també el Corral de Saus, on a penes s'ha excavat una necròpoli ibèrica prometedora que oferí la Tomba de les Sirenetes de trena llarga. Al costat hi ha un altre poblat ibèric i muntanya amunt les ruïnes del castell de Garamoixent, desmantellat en l'Edat Mitja. Saus, Palmí... són cognoms moixentins.

MOIXENT

Moixent fou un poble molt bonic al segle XIX, tal i com l'apreciem en el gravat de J. D. Harding segons el dibuix de E. H. Locker (1813). Hi trobem el pont vell sobre el riu en primer terme i la caseta del consumer a la dreta, l'església vella i el castell amb la Torre dels Coloms. Entre 1280 i 1301 la castellanía de Moixent fou atorgada pel rei a la princesa bizantina Eudòxia Irene Làscaris Ducas Àngel Commè, filla de l'emperador de Nicea, Teodor II Làscaris, el veritable emperador dels bizantins. També li van concedir habitar en el palau reial de Xàtiva. Al petit museu arqueològic de Moixent conserven un permòdol datat a darreries del segle XIII que prové del desaparegut palau senyorial. Representa el cap cobert d'una dona medieval que bé podria ser un retrat d'aquesta primera senyora de Moixent.

Als carrers del nucli antic de la vila trobem un veritable museu de plafons devocionals dels segles XVIII i especialment del XIX. Són taulells de pinzellada ingènua, en exposició contínua, visitables les 24 hores. Hi trobareu obres del gran pintor Joan Bru (Sant Blai), del Mestre de Santa Anna (Mare de Déu dels Desemparats, Sagrada Família a l'obrador), de Valentí Garcés (Crist de Salameda i Mare de Déu del Pilar, Sant Bonaventura, Sant Cristòfol), entre d'altres..., com per exemple un parell de plafons de Sant Antoni Abat del segle XIX, un dels quals corona un carrer ascendent amb doble escalinata que conforma un bell escenari urbà.

Després d'aquesta ruta ceràmica, la més extensa dels pobles de la Costera, si la visita és estiuenca, ens vindrà bé passar per la gelateria, cosa que jo sempre faig des dels anys 80. L'estiu a la Costera no perdona ni a sol ni a ombra. Carrer avall trobarem el monument del Guerrer (germà del que hi ha a València vora l'ermita de Santa Llúcia) presidint una petita rotonda. Des d'allí podem apropar-nos a la capella del desaparegut convent franciscà. El museu està dedicat a la figura del Pare Moreno. Tant Moixent com Vallada són "pobles de frare". Del convent fundat al segle XVI només resta en peu aquesta capella i l'escut reial dels Àustries que hi havia sobre la portada desapareguda del cenobi. Es tracta en realitat d'un museu parroquial, amb peces d'orfebreria, imatges religioses i una bella casulla renaixentista brodada amb fornícules de sants: sant Roc, sant Antoni Abat, sant Bertomeu, sant Blai, sant Llorenç i sant Pau. El retaule està dedicat a la Puríssima i és d'estil neoclàssic, amb l'escut senyorial al cim. Després de la Desamortització del segle XIX el convent va allotjar l'escola pública i en la part més propera al riu es va instal·lar una fàbrica amb fumeral industrial de rajola, tot ja desaparegut.

Vers 1880 decidiren enderrocar l'església parroquial de Sant Pere antiga, construïda en època medieval i amb alguna intervenció arquitectònica posterior. S'ha conservat vora el peu del campanar una porta tapiada que és del segle XVIII. L'esvelta torre, entre escandinava i exòtica, sembla sortida de les *Mil i una nits* amb el caramull de minaret de mesquita, coronat per altaveus trompeters per a fer bàndol i un penell amb sant Pere agenollat. Aquest és el darrer campanar de la comarca amb campaners i amb toc freqüent a mà, que és un plaer sentir-los tocar.

MOIXENT

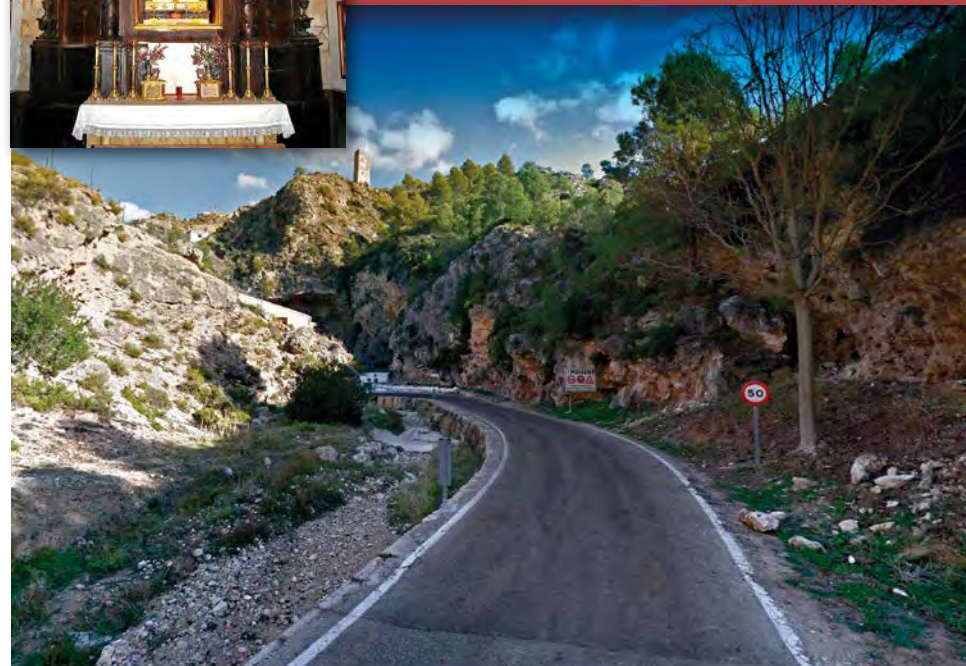
Els plànols del temple actual els va signar l'arquitecte diocesà Antoni Ferrer Gómez, el qual va realitzar incursions més d'avantguarda en l'arquitectura del ferro com el cas de la cúpula metàl·lica de la Seu de Xàtiva (1888) o l'enderrocat frontó Jai Alai de València. Sempre que traspasse la porta de l'església de Moixent em ve al cap el rei Lluís I de Baviera. De quin estil és l'interior? Com historiador de l'Art no sabia dir-ho. El temple ni és neogòtic, ni neoromànic, ni neobizantí. És tot açò i més, però tampoc el podria qualificar d'eclèctic. Una macedònia arquitectònica d'ingredients de diverses èpoques,

tot decorat amb colorins cridaners. Coses de l'arquitectura del segle XIX. Al presbiteri destaca la pica del baptisme, de pedra. És helicoidal, d'estil gòtic i datable a darreries del segle XV o començament del XVI. En aquella època el virtuosisme dels mestres pedrapiquers ofería obres elaborades amb sensació de moviment que es van blasmar en les columnes de la Llotja de València de Pere Comte o les de l'església de Sant Jaume de Vil·lena. La sagristia conserva algunes obres antigues, com un parell de taules repintadíssimes, amb les advocacions de sant Joan Baptista i sant Agustí. Mereixerien una restauració a fons que tragués a la llum la pintura original, possiblement del segle XVI. Qui seria l'autor d'aquestes pintures? També hi ha un venerable llenç barroc dedicat al Crist del Salvador i dues estàtues de fusta emblanquinades i mutilades que representen apòstols, potser sant Pere i sant Pau?

En l'interior de la capella de la comunió trobem també un retaule barroc de fusta fosca. Es custodien les relíquies de santa Úrsula i santa Còrdula, diversos pergamins de privilegis i els plànols originals de l'església actual.

Abans d'abandonar Moixent podem visitar el paratge del Bosquet. La carretera comença pràcticament des de l'antic convent, a l'altura de la cooperativa. En travessar el poble camí amunt deixarem a la dreta l'ermita del Calvari assetjada pels pins i a l'esquerra la Torre dels Coloms, el més important baluard del castell que resta en peu. És una construcció andalusina que ha sobreviscut fins avui i de la qual cal remarcar la volta de la planta baixa. El barranc del Bosquet conserva diversos elements d'arquitectura hidràulica. Moixent comptava amb un conjunt important de molins hidràulics, especialment a la riba del riu Canyoles.

MOIXENT

Barranc del Bosquet amunt, en el pas més estret, està l'Escala de la Donzella. La formació natural sembla una escala que de sobte queda interrompuda pel mur llis de la muntanya, com si allí s'hagués de trobar la porta d'un palau encisat que només cada cent anys es mostra. I en aquell indret angost la llegenda es manifesta. Un moro notable, el preceptor i la filla; tres personatges de conte oriental. La filla viu encantada en un palau màgic de la muntanya en el qual ha restat empresonada durant segles. D'aquest edifici misteriós només són perceptibles els esglaons que hi ha davant la porta, però no podem desvetllar la història completa. El lector la pot trobar fàcilment si cerca. La tradició oral recent i la literatura escrita moderna han anat recarregat la contare-

lla. La vaig sentir per primera vegada de llavis d'un lletraferit moixentí de Tortosa que féu el relat de manera concisa, pràcticament com la relataven originalment els pares als fills. El cas és que cada cent anys qualsevol podria trencar l'encantament. La donzella té permès aleshores manifestar-se a algú que passe pel barranc i fer-li una pregunta de la qual depèn la fi del seu captiveri màgic. Si sou vosaltres qui una nit freda d'hivern passeu pel barranc del Bosquet i us surt la donzella, no comenceu a córrer i escolteu sense espant la pregunta. De la resposta depèn la llibertat d'aquesta criatura sàvia i dolça. I penseu també, que com ella, tots som presoners dels nostres encanteris, i això que la majoria no arribem als cent anys.

Més enllà de l'Escala de la Donzella el barranc s'eixampla i en una plana trobem l'embassament del Bosquet. Hom pensava que era una obra antiga dels moros, però la documentació, incrèdula, s'ha entestat en demostrar que data del segle XVIII, de l'època del marquès de la Romana. El marquès va realitzar diverses millores al senyoriu de Moixent, com

aquest pantà que permeté convertir en regadiu terres de secà, o la construcció de la venta junt al camí reial de València, per tal que els viatgers pogueren descansar la jornada amb comoditat. Eren els temps de la Il·lustració. L'embassament del Bosquet és un espill d'aigua maragdana voltada de terra blanca on es miren els pins i alguna carrasca.

VALLADA

Fins a darreries del segle XX Vallada no va tindre pont sobre el riu Canyon, de manera que quan venia la riuada quedaven incomunicats amb l'autovia i es veien obligats a desplaçar-se a Moixent per una carretera local i així poder creuar el riu. Ara el podem travessar molt còmodament i a l'altra riba, a mà dreta, ens dóna la Benvinguda la creu de pedra.

En aquesta riba del riu, prop de l'Institut d'ensenyament secundari, s'inicia un camí que davalla al llit del riu. De seguida ens espera un fumeral industrial de rajola, dels més antics de la comarca que resten en peu. Es tracta d'un fumeral de tipologia arcaica que pertany a un edifici rectangular en ruïnes, el qual no conserva la coberta. L'indret, amb aquests elements arquitectònics del Patrimoni industrial, recorda la campinya anglesa, però en una adaptació al secà mediterrani. L'heura i els arbres senyoregen els murs amb els ulls incrèduls de les finestres buïdes. Res no queda en l'interior de l'enginy que provocava el fum i només per veure aquest petit tresor de l'arqueologia industrial ja paga la pena travessar el pont de Vallada.

Una altra joia contemporània que cal visitar és el plafó devocional de Sant Ramon Nonat, obra de l'extraordinari pintor ceràmic del segle XIX Francesc Dasí. Trobem el sant entre dos balcons reixats il·luminat amb fanal elèctric, en la façana d'una casa bona vuitcentista. Sosté a les mans la custòdia i la palma de les tres corones, l'escut quatríbarat dels mercedaris al pit i el cademat a la boca per predicar la paraula de Déu. La presència a Vallada d'aquesta advocació mercedària tindria l'origen, a més de les preferències devocionals dels propietaris de la casa, en la influència d'un religiós fill del poble, el Pare Presentat fra Andreu Garrido. Aquests taulells de Dasí van rebre les atencions dels veïns del carrer, perquè encara trobem al peu del marc diversos claus de ferro rovellat d'on penjarien exvots de cera o ofrenes florals.

Carrers amunt, en un cantó que ens desviarà a l'església, trobem el pòsit o antic almodí del blat. Sobre la porta una làpida de pedra data la construcció: Any 1789, regnant sa majestat catòlica el senyor don Carles Quart. A expenses dels cabdals del pòsit. Són edificis municipals que es construïen amb la finalitat d'emmagatzemar i conservar el blat. A més d'aquest trobem encara en peu els de Xàtiva i l'Olleria. El pa era un aliment bàsic i el Regne de València no produïa suficient blat per al consum intern. S'importava de Castella i d'Itàlia. Aquests edificis solien construir-se amb murs gruixuts per tal de contenir l'assalt en cas d'avalots per causa de la fam i des d'ells es distribuïa la venda per a proveir-se els particulars. El pa es pastava a casa i es portava a coure als forns. En l'actualitat l'edifici, de dues plantes, allotja el petit museu arqueològic i la biblioteca.

VALLADA

L'església de Sant Bartomeu començà a construir-se en el segle XVI en estil tardogòtic per a passar de seguida al renaixentista. Però les obres es van perllongar massa i en aquests estils només es construï el presbiteri i les capelles

laterals més properes. La resta no es va conclure fins els segle XVIII i la decoració final del temple es va realitzar en estil barroc. Però les capelles antigues romanen camuflades i les voltes ocultes són accessibles. Amb el presbiteri constitueixen la part arquitectònica més valuosa de l'edifici i són testimoni de l'evolució constructiva del temple. La clau d'una d'aquestes voltes amagades conté una Mare de Déu del Roser del segle XVI, policroma i esplèndida.

La visió exterior del temple es veu enriquida per alguna elegant gàrgola neoclàssica esbiaixada, un bon campanar de pedra i davant de la porta lateral una font neoclàssica dedicada al patró, Sant Bartomeu, el qual aixafa amb el peu el dimoni com si fos un sarvatxo. L'escultura hieràtica del sant, plantat sobre la font, no conservava la faca en la mà l'última vegada que ens vam veure. Una làpida petita de pedra, maltractada pels anys i la intempèrie fa constar l'any 1781, 23 del regnet del catòlic monarca el senyor don Carles III. Del cabdal públic de la vila.

Carrers amunt en dirigirem al Paratge de les ermites. Abans d'acabar-se el poble però trobem l'ermita del Jutge Divinal. Aquest temple petit té una planta peculiar, trilobulada, coronant l'espai central una cúpula de teula. Durant el terratrèmol de 1748 el Santíssim de la parròquia es va traslladar en aquest indret on es va reservar provisionalment. D'aquell fet provocat pel sisme s'encarregà al pintor Josep Amorós, l'autor del cèlebre Felip V del Museu de Xàtiva, un llenç que escenificava aquell trasllat forçós. La pintura avui conservada en la parròquia està presidida per el Jutge Suprem amb els patrons: la Mare de Déu de Gràcia i sant Bartomeu. Al peu trobem el poble afectat pel terratrèmol, la gent vivint al camp en tendes de campanya, el trasllat processional i una extensa inscripció explicativa. En commemoració d'aquell fet es construï l'ermita que almenys a darreries del XVIII ja es trobava erigida i serviria de capella del primer cementeri a les afores del poble.

VALLADA

Des d'ací el camí ascendent vorejat de xiprers i casetes del Calvari ens conduirà fins l'ermita de Sant Sebastià. Aquest santuari del patró contra la pesta té un entorn agradable, amb una escalinata que desemboca en una placeta semiel·líptica. Tot voltat d'arbres i xiprers, amb ombra generosa. Els taulells de les escenes de les estacions són tots nous, excepte un parell de dimensions petites i bona cal·ligrafia, d'aquells de "A devoció de..." que estan datats el 1801. Aquesta ermita es va construir a meitat del segle XVIII sobre una altra més antiga que com a mínim era del segle XVI. L'enllaunat que folra la porta de fusta conté l'any 1746 i està adornat amb diversos símbols de les advocacions que contenia: les fletxes de sant Sebastià, el gos i la banderola de sant Roc, la tau i la campaneta de sant Antoni Abat.

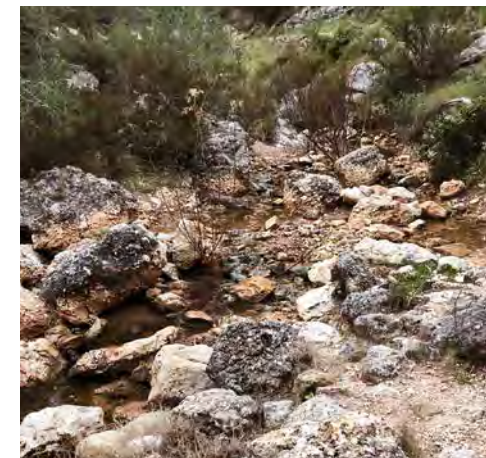

També hi veiem una lluna en la nit estelada. L'interior està restaurat. La decoració pictòrica es va realitzar uns anys després, ja en estil rococó. Al retaule major presidit per sant Sebastià trobem dues taules encastades que són de la mà del pintor de Montesa Gaspar Requena: Sant Fabià i Sant Roc. A la casa badia conserven en un bagul un parell de tauletes apaïsades del mateix pintor. Recordem que Vallada pertanyia a l'Orde de Montesa, per a la qual va treballar l'artista renaixentista local en més d'una ocasió. Pels altars laterals de l'ermita trobem estàtues menudes dels Sants de la Pedra Abdó i Senén i de Sant Antoni Abat, triada que acaparava la devoció del món agrícola valencià als segles passats. La restauració ha conservat l'habitatge adossat dels ermitans, transformat en restaurant, al contrari del que ha passat amb altres ermites comarcanes on van optar per la via fàcil de suprimir l'edifici auxiliar.

Una mica més amunt hi ha l'ermita del Crist del Calvari construïda a meitat del segle XIX en estil neoclàssic molt senzill. Separa les dues ermites una font bella les aigües de la qual recull un viver. La pica de pedra de la font és gòtica helicoïdal, parenta per tant de la que hem vist en l'església de Moixent. Sembla una pica d'aigua beneïda reaprofitada. Potser prové de l'antiga ermita de Sant Sebastià o de la parròquia.

Al peu de les ermites trobareu la Saladella. Un naixement d'aigua salobre alimenta una piscina pública on podreu refrescar-vos a l'estiu. Us trobeu també en un centre neuràlgic des d'on iniciar distintes rutes a peu. A l'abast dels ulls tenim la Peña del Frare i les ruïnes del castell. Per exemple, és possible fer un recorregut circular a peu que a través de la Font d'Espanya ens conduirà novament a la població. "Espanya" és ací un cognom antic de manera que fou una persona qui donà nom a la font. Carretera amunt de les ermites s'inicia el Port del Campello que comunica amb la Vall d'Albaida i manté pendent del 12%. Aquest port s'ha convertit en el *Turmalet* de la Volta a la Comunitat Valenciana i és una ruta ciclista de carretera on solen entrenar els esportistes.

MONTESA

Montesa es troba a l'altra banda del riu i és visita imprescindible en aquesta comarca. Després de la capital és la població que més patrimoni artístic atresora. Des del segle XIV fins el segle XVIII fou la seu de l'orde militar i religiosa de Santa Maria. Els cavallers van construir un castell-convent imponent sobre el solar de l'antiga fortalesa andalusina. La riquesa de l'orde va permetre bastir l'edifici defensiu tot amb carreus de pedra. Al segle XIV el Maestrat de Montesa posseïa a més de la població de Vallada en la comarca, un territori extens que es concentrava al nord del país (Cervera, Ares, les Coves, Peníscola, Xivert, Vilafamés i Onda) i més al sud (Montcada de l'Horta, Silla, Montroi, Sueca i Perpuxent). Els terratrèmols de 1748 ensulsiren el complex arquitectònic i l'orde no es va plantejar la reconstrucció. Decidiren traslladar la seu al palau de Temple que posseïen a la ciutat de València (actual Delegació de Govern), on s'emportaren tot el que van poder recuperar entre les ruïnes i fent excavacions.

Encara avui la plataforma de les ruïnes del castell de Montesa és formidable. Com una mena d'Acropolis medieval de la Costera s'albira de lluny i manifesta el poder militar d'èpoques pretèrites. Encara resta en peu algun llenç de la muralla que baixava a envoltar la vila. L'accés al castell era possible gràcies a una rampa que feia en el buit, el qual sols era possible salvar mitjançant un pont llevadís. En l'altre extrem hi havia una portella d'accés a la vila, actualment tapiada, que a través d'un passadís ascendent comunica amb un angle del claustre i encara és transitable. La primera vegada que vaig accedir al castell va ser per aquesta porta clausurada i el túnel misteriós que aleshores fou l'únic accés practicable a l'interior del monument, ja que no hi havia encara el pont nou de la porta principal.

MONTESA

Als peus de la fortalesa la vila de Montesa ens oferirà moltes coses a visitar. Té tres ermites a les afores. La de la Santa Creu, la més senzilla i allunyada, quasi com un santuari de pastors en la soledat de la muntanya. La del Calvari, a la qual es pot arribar des del poble seguint les casetes blanques de les estacions del viacrucis. És un camí agradable acompanyat de garrofers i bancals de tarongers. En tornar gaudirem d'una vista bonica del poble. L'edifici és menut, però amb planta centralitzada de creu grega, com un petit pot d'essències arquitectòniques del segle XVIII. La darrera ermita és la de Sant Sebastià, patró de Montesa, a la qual en el segle XIX li van adossar el nou cementeri. Aquest petit temple, amb una porta lateral tapiada, conserva en l'interior pintures murals antigues i diverses làpides ceràmiques funeràries del segle XIX. El cementeri, pel lloc on es troba, ens ofereix unes vistes magnífiques, amb la fortalesa de teló de fons.

La major part del castell està excavat i és possible passejar per les dependències: la porteria i el forn a l'entrada, el palau del Gran Mestre, el claustre, la sala capitular, l'església, el refetor i la cuina, la torre de la presó i les habitacions del prior i el noviciat. El pas per cada estança ens permet imaginar com seria tot el que ha desaparegut. Trobem també les cisternes enormes que abastien d'aigua els religiosos de Montesa, els quals seguien la regla de Sant Bernat. L'edifici militar i religiós s'aixecava sobre la muntanya en una obra de considerable altura, de manera que han desaparegut totes les estances elevades, com per exemple el claustre alt. El castell-convent de Montesa, inexpugnable durant l'Edat Mitja, mai no va ser conquerit. De fet, durant la Guerra de Successió, a començaments del segle XVIII, els frares es van mantenir fidels a la dinastia borbònica, mentre que la veïna ciutat de Xàtiva es va passar al bàndol austracista que mai no va dominar aquest castell.

MONTESA

La visita a l'església parroquial de l'Assumpció i el museu és imprescindible. La torre campanar, tota de pedra, és la part més antiga. El temple es va començar a construir en 1693 i les obres van concloure en 1702 amb una façana elegant, també de pedra, presidida per un baix relleu de la Mare de Déu en marbre blanc sobre la porta. En l'interior, la nau conserva un orgue volat que permet realitzar concerts. La caixa de fusta barroca és original. És l'únic orgue antic de la comarca que va sobreviure, ni que fos la caixa, en la Guerra d'Espanya (1936-1939). La decoració dels murs conserva parts de l'original barroca i sobre tot la neoclàssica del segle XIX. Cal destacar el retaule renaixentista de Sant Sebastià provinent de l'ermita esmentada, obra del pintor montesí Gaspar Requena datat en 1559. Podem llegir l'any en el sepulcre de Jesús de la taula central del banc. I en la capella lateral que fa front veiem el retaule d'estil manierista que va pintar posteriorment el seu fill, Vicent Requena, dedicat al Judici Final i denominat més popularment com "retaule d'Ànimes". Ambdues obres manifesten que la família Requena va mantenir al llarg de molts anys els llaços familiars i d'amistat amb la localitat de naixença del pare.

En una altra capella trobem una taula del Calvari del Mestre de Borbotó i a la sagristia una més gran de la mateixa advocació pintada pel Mestre de Xàtiva, totes dues obres de gran qualitat. Cal ressenyar el resesagrari d'estil barroc, i un llenç de la mare de Déu de Montesa amb Santa Llúcia i Santa Àgata, obra del pintor del segle XVIII Josep Amorós, l'autor del Felip V de Xàtiva.

Abans de marxar, ens detindrem a admirar la pica de l'aigua beneïda de pedra, obra del segle XIV, amb els mateixos escuts que encara senyoregen heràldicament la porta del castell: l'escut reial, la creu de l'orde i les armes del Mestre Tous.

MONTESA

En sortir novament a la plaça hi trobem la casa abadia del segle XVI amb un petit hort clos interior i la Casa de la Vila de darreries del segle XVI o començaments del XVII, la més antiga que resta en peu a la comarca. A l'interior custodien una maça cerimonial d'argent amb decoració renaixentista tardana, datada en 1605. Aquesta peça d'orfebreria civil està timbrada amb l'escut de la vila (les creus antiga i nova de l'Orde). L'any 2000 es va fer una rèplica per tal que la corporació les pogués fer servir en els actes protocolaris en els quals els macers amb gramalla precedeixen l'alcaldesa i els regidors. També conserven el conjunt de sillons de la sala del segle XIX amb l'escut de la vila en el capçal i la inscripció: ALCALDIA CONSTITUCIONAL DE MONTESA. Des de la porta de la Casa de la Vila en direcció al carrer de Sant Miquel trobem la façana d'una casa del segle XVI que té dues finestres renaixentistes de guix.

En recórrer els carrers de la vila, especialment els que estan a la part més amunt de la plaça trobem certa semblança amb poblacions medievals del Maestrat castellonenc. I és que en segles passats l'arquitectura de les cases de Montesa tingué molts paral·lelismes amb el que encara podem veure en aquelles comarques septentrionals. L'interior de moltes cases encara conserva estructures amagades d'època medieval i moderna.

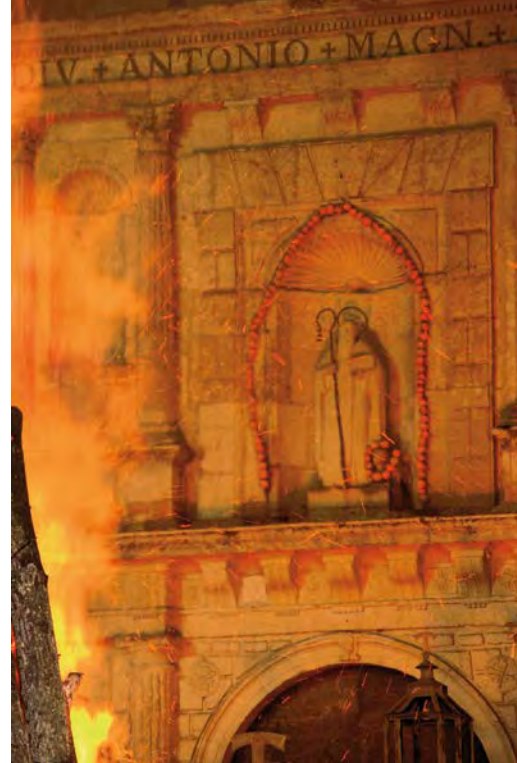

CANALS

La Plaça Major es transforma una vegada a l'any en la plaça de la foguera, convertint-se en l'escenari de la festa, amb l'església al fons. El foc viu i purificador, com en un ritual iniciàtic ancestral, s'eleva durant tota la nit, ascendint cap al cel obscur com un tercer campanar que, des del bell mig de la plaça, taca de llum inquieta les façanes de les cases.

Sant Antoni i el porquet, que tot ho veuen des de la seua fornícula privilegiada, presideixen la festa, voltats per un enfilall de taronges novelles. Del coll del xicotet bacó penja un collar d'aquestes fruites que durant la resta de l'any aniran assecant-se, fins que arribarà un any nou i una nova festa. És la vida que passa, el cicle vital de la natura –essencialment agrari– que per força ha d'estar present a la festa gran.

El sant anacoreta sosté en una mà el bàcul abacial, símbol de la seua dignitat eclesiàstica, i en l'altra, un llibre. Com a portador de llibre, com a home de llibre, té potestat sobre el coneixement, la ciència i la saviesa. Algunes vegades se'l representa amb el llibre obert, llegint-lo. És aleshores que sant Antoni es transforma en transmissor de la seua saviesa, recollida per aquells qui saben llegir on no calen paraules. El fet que es tracte d'un "sant barbut" és indicatiu de la seua autoritat, la seua saviesa com a gran iniciat que fou. No debades sant Antoni va ser el primer cristià que va tindre culte públic sense haver patit martiri. Diuen els hagiògrafs que gairebé no menjava ni bevia, patint freqüents temptacions allà en el desert. I sempre pregava cap a orient.

La façana-retaule de l'església avui embotida entre dues torres-campanar, contenia altres estàtues ja desaparegudes, com la de sant Vicent Ferrer, la de sant Roc, i probablement les dels sants de la Pedra Abdó i Senén. Els campanars que en l'actualitat aclaparen la façana són molt posteriors, bastits en arruïnar-se l'antic el 1888. El de la dreta data de l'any 1894 i el de l'esquerra no s'inaugurà fins 1920. Més anys ençà es va modificar el coronament.

CANALS

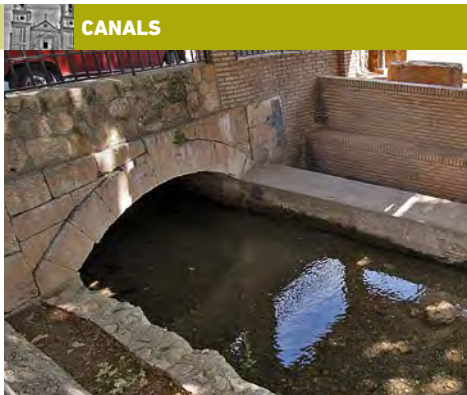
L'interior del temple, d'espai ambiciós, està restaurat en un barroc que recorda el gust alemany. A Alemanya l'arquitectura barroca és noble i magnífica i una mica d'això sembla haver guanyat l'interior de l'església de Canals. Sovint es feien aquestes reconversions decoratives d'antics edificis gòtics o renaixentistes, a base d'escaiola, angelots i carxofes. Precisament l'església de Canals és un d'aquests casos, puix que es tracta d'un edifici del renaixement tardà, el qual aviat patí al seu interior la superposició d'una decoració barroquitant l'any 1696. Es tracta d'una església de nau longitudinal, amb capelles entre els contraforts, capçalera poligonal, sense creuer ni cúpula i coberta amb volta de canó. Si bé és cert que en planta se segueix l'antic esquema gòtic, tan arrelat al País Valencià, l'alçat s'articula a base d'un vocabulari clàssic, amb arqueries de mig punt separades per pilastres. Fa uns anys es deixaren al descobert els carreus de pedra de les pilastres.

De bell nou al carrer, trobem diversos plafons devocionals que trauen al carrer les advocacions de les capelles interiors. Si tornem a la plaça major podem admirar les façanes de gran nombre de casones benestants, construïdes a darreries del segle XIX i principis del XX, barrejades amb alguna casa més modesta i senzilla. Les façanes conformen en conjunt un espai variat i múltiple, però alhora digne, el qual servirà com a escenari de la festa. Els balcons s'articulen d'aquella manera abocant-se a la plaça per tal de poder albirar el millor possible la foguera des de casa, com si la plaça fos un gran teatre perforat per llotges.

Balcons, finestrals, reixeries, picaportes, fustes i taulells s'integren en un joc cromàtic els matisos del qual varien segons l'estat de combustió de la foguera. La plaça és un triangle estilitzat, un espai màgic que rep al seu si el centre piramidal de la festa gran assentat sobre un cercle d'arena. El foc, protagonista de la diada, consum la llenya i es consum a si mateix igual que l'any que passa i ens deixa. El Goleró, mentre tant, vomitarà gent i més gent eixamplant-se a poc a poc envers el foc.

CANALS

On comença el Goleró hi havia un portalet i a la seua eixida un pontet de pedra que encara es conserva sota l'asfalt, per tal de salvar el riu dels Sants de la Pedra, antigament dit de Sant Julià. Aquest petit tram de riu està enjardinat i en ell es va erigir un monument a Calixt III, el papa Borja de Canals. En instal·lar l'estàtua sobre el pedestal, accidentalment se li va trencar la mà, per la qual cosa s'hagué de fer-li una nova. La gent en veure l'estàtua manca deia "al Papa li estan fent la mà". I efectivament, una vegada li van fer la mà al Papa, li la van tornar a ficar.

La Torre de Canals fou una alqueria volcada per algunes cases a l'època musulmana. Més tard conformà una baronia diferent a la de Canals, pertanyent en el segle XV a la família Borja, quan el 1435 fou adquirida per Jofré de Borja, pare de Roderic de Borja, el futur papa Alexandre VI. En 1506 Roderic de Borja (no es tracta d'Alexandre VI sinó d'un descendent seu), darrer senyor Borja de la Torre, la va vendre a la ciutat de Xàtiva. Aquesta ciutat vengué posteriorment, en 1847, les ruïnes del palau a un particular de Canals, per tal de bastir cases sobre el seu solar i aprofitar els materials. Del palau sols hi resten uns llenços de mur, l'arranc d'un arc de carreus i la torre defensiva, a la qual li mancava la part superior i fou refeta als anys 90 del segle XX.

Enfront del palau hi havia l'oratori, encara en peu i millor conservat, sota advocació de la Santa Creu. En l'interior destaca la taula del Judici Final pintada pel Mestre de Borbotó, que pertanyia a un xicotet retaule amb polseres i banc, ara perduts. És la pintura més antiga i valuosa que es conserva a Canals. La iconografia, amb escenes ben estructurades, arreplega tot allò establert per als retaules d'Ànimes: la Jerusalem celestial, la resurrecció de la carn, Crist Jutge, la cort celestial, sant Miquel jutjant una ànima acompanyada pel seu àngel custodi, el purgatori, el limbe, i les penes de l'infern amb Satanàs i els seus sequaços. Al centre, ho presideix tot la Mare de Déu del Roser amb el cavaller de Colònia. Conta la llegenda que aquest cavaller tenia el costum de resar el rosari a la Mare de Déu. En una ocasió que un malfactors intentaren assassinar-lo mentre orava, la Mare de Déu el va salvar. Per això el trobem ací agenollat al peu de la Mare de Déu del Roser. Possiblement el retaule prové de l'església medieval de Canals, on hi hagué una capella del Roser.

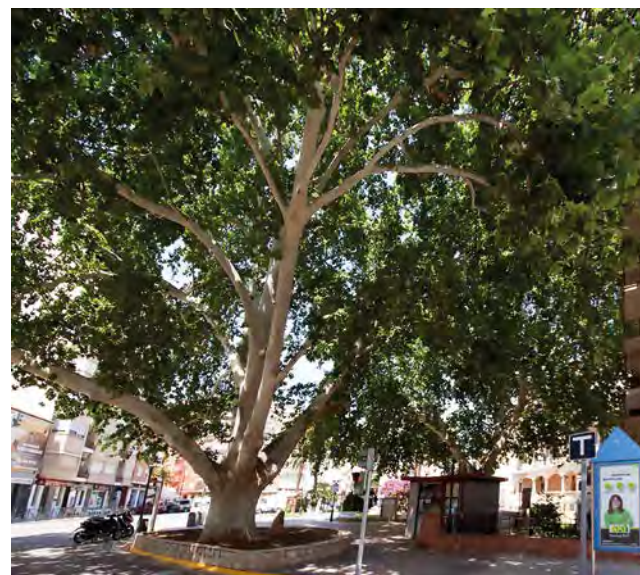
CANALS

Al mur de l'oratori es conserven les restes de dos retaules pintats que havien estat ocults durant molts anys. Són del segle XVIII, segons que es veu en la inscripció de 1721 del remat. En un estan representats sant Francesc de Borja, sant Josep i sant Vicent Ferrer amb Alfons de Borja infant. S'hi recull la llegenda de la profecia que va fer fra Vicent Ferrer al futur Calixt III. Conta la tradició que quan el dominic predicava a la Torre de Canals veié al xiquet Alfons i li va predir que arribaria a ser Papa i que aleshores el pujaria als altars. Cal recordar que Calixt III canonitzà sant Vicent Ferrer.

El riu dels Sants envolta Canals ahora que es dessagna en sèquies que conduiran l'aigua als bancals. Sempre he pensat, salvant les distàncies, que Canals és la Venècia de la Costera. El riu passa ara per dins del poble encara que en altres èpoques el vorejava. I passa sense fer barranc, com una mena de canal pacífic, salvat de tant en tant per pontets. Tot és a escala humana, reduïda, com de joguina.

No es trobarà cap paisatge arquitectònic més típic i definidor de la vila de Canals que el corredor de llavadors vora el riu Sants. La part posterior de les cases s'aboca al riu per una portella que accedeix a aquests llavadors privats. Sense eixir del domicili tenien el privilegi d'aprofitar les aigües del riu i fer la bugada sense les inconveniències dels llavadors col·lectius. El curs dels anys n'ha fet desaparèixer un bon grapat i ara la majoria de llavadors estan abandonats. Són testimoni d'un món passat de poals metàl·lics, de safes, cendres, lleixiu i sabó, de mans tallades pel fred amb l'esforç d'aconseguir la roba neta.

Aquest paisatge urbà tan interessant, tan hidràulic, es veu revaloritzat amb la presència de la "Lloca", plantada fa més de cent anys, en 1914. És un arbre molt gran. Pertany a l'espècie dels plàtans comuns o híbrids. Rep aquest nom pel fet que els vells hi seuen baix en un banc corregut que envolta la soca, fent l'efecte d'una gallina que empara els seus pollets.

CANALS

De la plaça de l'Ajuntament, que s'allotja en un antic casalt reformat, naix el carrer Nauselva, que enllaça amb el carrer de la Mare de Déu del Remei i va a parar el carrer de Sant Vicent Ferrer. El carrer Nauselva és un carrer trencadís i tranquil, amb algun racó interessant. Carrer avall hi ha una casa antiga de façana emblanquinada i finestrals enreixats amb un plafó de taulells de la Mare de Déu dels Dolors "a expensas de Joaquin Pajarón y Josefa Castelló. Año 1855", pintat per Joan Ortiz.

Pel carrer de Sant Vicent amunt podem fer un passeig per la plaça del Pou, el carrer de l'església i el carrer de la Sagrada Família, fins desembocar en la plaça de la Trinitat. Al final d'aquest carrer, a la banda de la plaça de la Presó, estava l'antiga església gòtica, primer de Sant Antoni i després de la Sang, enderrocada als anys 50 del segle passat.

La plaça de la presó és el nucli urbà més antic de Canals. Allí estava l'església vella, amb el tester immediat al portal de Sant Antoni que s'obria mirant el riu. És possible que ací estigués també l'antiga casa de la vila, la qual sabem documentalment que tenia porxada al carrer. En un altre dels extrems, ja al carrer de Santa Clara, hi ha un casalt de façana atraient amb un gran arc postís i motlures als balcons.

El carrer de Santa Clara també és conegut com de l'Hospital, perquè ací va estar aquella institució benèfica. El monestir de Santa Clara va nèixer al segle XX, als anys 20, tenint com a base una comunitat franciscana de Guadalajara. L'edifici és de dimensions reduïdes i decoració senzilla. Les traces de la capella d'estil neogòtic van ser obra de fra Maseo Company, franciscà que va intervindre també en la catedral de la Marina de Benissa, l'església dels franciscans de Pego, l'església de Beniarrés i la capella de l'asil de Benigànim. És d'una sola nau, coberta amb voltes de creueria sostingudes per pilastres fasciculades, absis poligonal i cor elevat als peus sobre l'entrada. Sota l'espadanya, un petit pati serveix de transició entre el carrer i el temple.

Aiacor fou un poble independent fins el segle XIX. Als afores trobem l'ermita del Crist, de petites dimensions, datada el 1752. El ferrocarril separà l'ermita del poble molt marcadament. Fins i tot hi hagué un plet amb la Companyia de Ferrocarrils del Nord del Marqués de Campo, per veure qui tenia preferència de pas, si la processó o el tren. El van guanyar els aiacorins i quan passava la processó per l'antic pas a nivell, el tren havia d'aturar-se i esperar.

Molt prop de l'església parroquial, dedicada a Sant Jaume, al final del carrer de Bonavista hi ha l'antic casal dels senyors del poble, que actualment sembla una casa gran de llaurança. A Aiacor hi ha també un llavador públic sobre la sèquia de Ranes, cobert de teula amb un frontó escalonat perforat per un parell d'òculs, que ens miren com si d'un mussol es tractés.

L'ALCÚDIA DE CRESPINS

Entre el poble i l'ermita del Calvari passava el camí reial del segle XVIII convertit més tard en carretera nacional. La construcció de l'autovia allunyà el trànsit continu i retornà en gran mesura la tranquil·litat de temps passats. Del camí reial resta encara sota l'asfalt un pont antic que salva el petit riu dels Sants de la Pedra. Aquest rierol de trajecte curt destinat íntegrament al reg naix més amunt, al peu d'un tossal que coronava l'ermita medieval dels Sants, anteriorment dedicada a Sant Julià. El terratrèmol de 1748 l'assolà i malgrat algunes obres de reconstrucció de nova planta no s'arribà a recuperar l'edifici per un plet amb el comte d'Orgaz, aleshores senyor de l'Alcúdia. Al segle XX un tram de la part alta del riu es va habilitar per a prendre el bany.

L'ermita del Calvari també és del segle XVIII, amb afegits posteriors. La portada és del primer terç del segle XX, coronada amb un plafó de taulells dedicat al Crist, entre dos àngels. És una obra signada per la factoria València Industrial. Durant la guerra els milicians van disparar alguns trets la figura del Crist –amb escassa punteria– i encara es poden veure els impactes de bala. L'interior de la sagristia conserva alguns exvots. Les casetes del calvari que davallen a la carretera són totes noves.

Amb el pas del temps han desaparegut importants monuments al·ludients com la venta del segle XVIII que hi havia vora la carretera o la torre i el palau senyorial d'època medieval, del qual només es conserva una fotografia llunyana. Roman en peu l'església parroquial de Sant Onofre, amb festa patronal i foguera. Al carrer hi ha, a més, un parell de plafons devocionals del segle XIX que cal destacar: el Crist del Calvari de Joan Ortiz i el Sant Rafael del Mestre de Santa Anna. Com a monuments de la industrialització resten en peu els fumerals de rajola d'Aparici (vora el camí del riu dels Sants) i el de Royo (en el nucli urbà), tots dos de meitat del segle XX i obra del mestre d'obres alzireny Josep Goig. El d'Aparici, enderrocada la fàbrica, s'aixeca en una esplanada com una agulla esvelta de rajola que s'enlaira recordant que aquest indret estigué lligat a la industrialització.

Per la zona baixa del poble travessa la via fèrria i al voltant de l'estació tallers i indústries conformaren un petit nucli industrial, tot al voltant del pas a nivell, l'estació i la cantina. Aquesta parada ferroviària servia també a la població de Canals, amb la qual actualment és tot una conurbació.

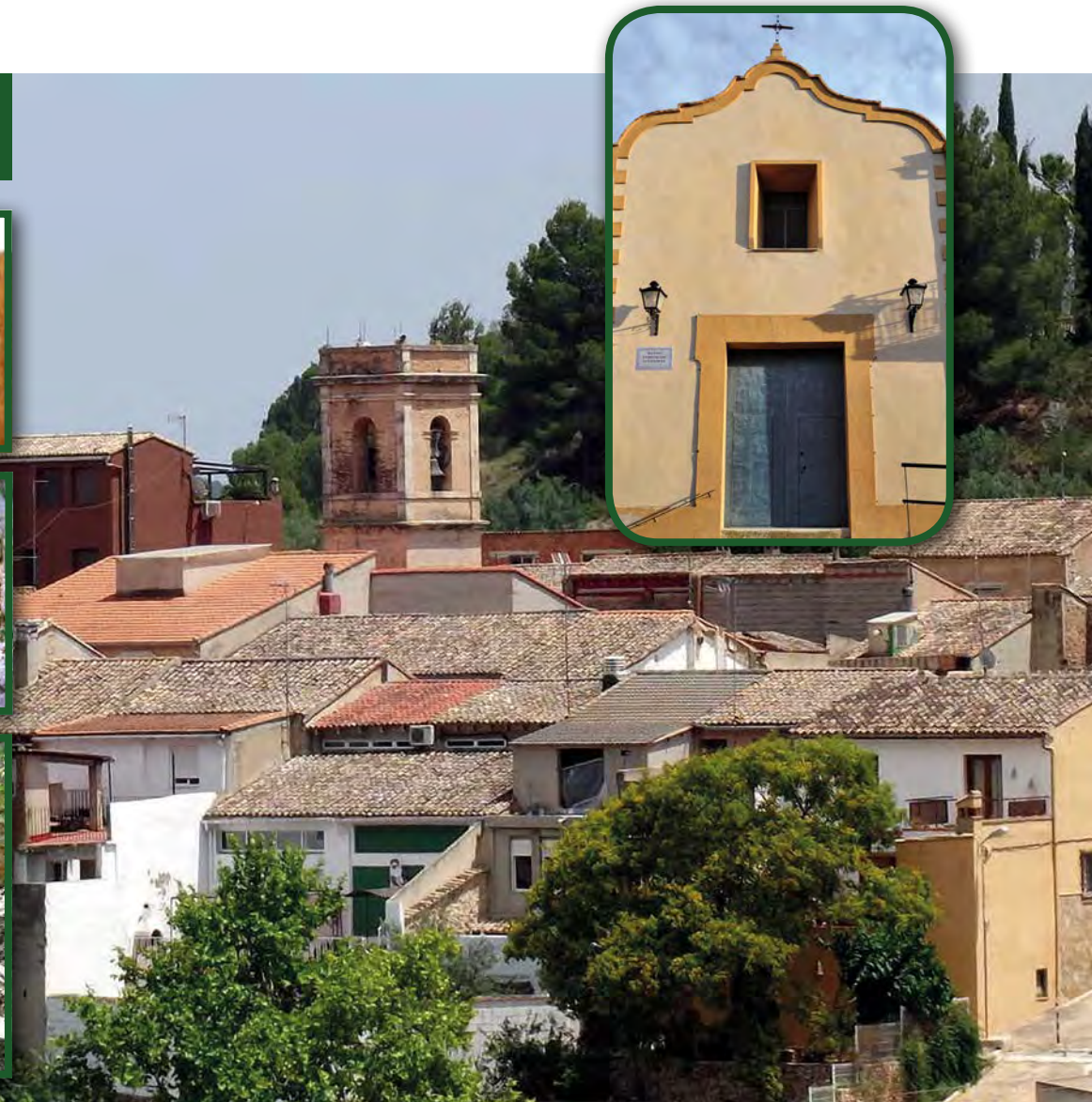
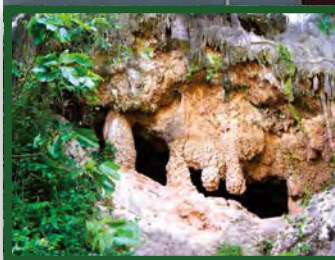

ESTUBENY

En un racó de la Costera, situat prop d'Anna i de Sellent, Estubeny constitueix un pas muntanyenc que comunica amb les comarques de la Canal de Navarrés i la Ribera Alta. L'assentament primitiu d'Estubeny estigué condicionat pel relleu orogràfic i la petita vall abrupta de la Cabrentà. La trama urbana antiga, articulada pels carrers de Sant Onofre i Sant Antoni insinua cert caràcter defensiu que de forma passiva encara és perceptible en moltes viles valencianes d'aquestes comarques meridionals.

L'església està dedicada a Sant Onofre, al qual li fan foguera en la festa. El temple és senzill, de la segona meitat del segle XVIII. El campanar exempt és ja del segle XX. L'interior conserva escultures valuoses: un petit Sant Onofre de 1643 i un Sant Vicent Ferrer del segle XVIII. Hi ha també la imatge de la Mare de Déu dels Dolors de 1785, obra de l'escultor Josep Esteve i Bonet, la qual fou un obsequi al poble del comte de Campo Alegre, ministre de Carles III.

L'atractiu turístic més destacat d'Estubeny és el paratge natural de la Cabrentà, també conegut com la Selva d'Estubeny. És un bosc mediterrani humit situat al voltant del rierol que passa als peus del poble. Un conjunt de brolladors i cascades han erosionat de forma fantàsica l'orografia trencadissa de pedra tova amb les filtracions d'aigua. El laberint de sendes permet fer diverses incursions entre la vegetació espessa de lledoners, llorers i heura, amb indrets d'interès geològic i botànic.

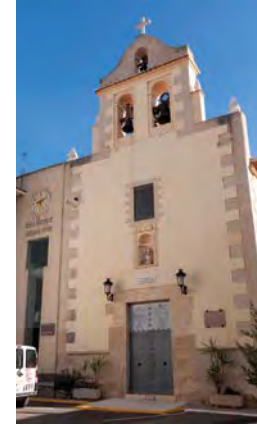
CERDÀ

Cerdà enceta una bateria de pobles (amb Torrella, Llanera de Ranes i Rotglà i Corberà) que constitueixen la "Costera de Ranes", topònim del qual es va prendre en part el nom de la comarca actual. A partir de Cerdà en direcció a València l'antic camí reial del segle XVIII començava a descendir fins arribar als peus del Port de Càrcer. Aquesta rampa o costera es trobava propera a la sèquia de Ranes.

Del record d'aquella via il·lustrada del segle XVIII Cerdà conserva un molló de pedra que marcava la distància. És una peça valuosa perquè han desaparegut quasi tots els que s'instal·laren en l'època de la construcció.

El patró és Sant Antoni Abat i fan festa semblant a Canals però a escala casolana, amb foguera i tot. El temple és del segle XVII, dels d'espardanya, amb la maquinària antiga del rellotge a la vista. Al costat està adossat el palau senyorial dels Cerdà. És un edifici de la mateixa època, amb els arquets superiors d'una cambra destinada a criar cucs de seda. L'interior conserva estructures arquitectòniques antigues i fins i tot roman tapiat l'accés dels senyors a l'església des de casa, sense haver de eixir al carrer. Era un dels privilegis del senyoriu feudal.

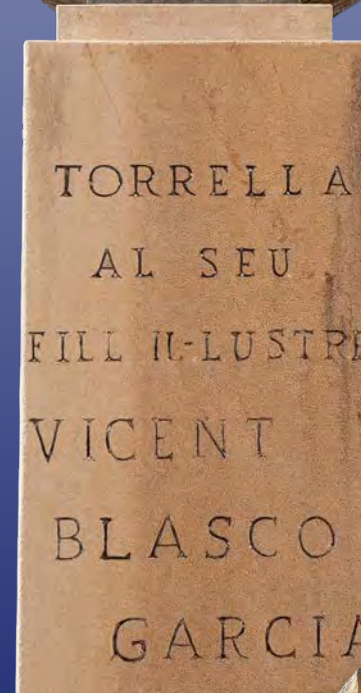

A la plaça hi ha un plafó de Santa Teresa, de vers 1800, obra del sempre gran pintor Joan Bru, de les Fàbriques Reials de València. En un carrer hi ha un plafó de Sant Roc i el gos, ja del segle XX, que té la particularitat de ser l'últim de la comarca en tenir en ús el fanalet de cordeta i el cresol d'oli.

TORRELLA

Torrella és un dels pobles més xicotets de la comarca. L'església de la Mare de Déu dels Àngels es va construir al segle XVIII. Tenen una col·lecció museogràfica municipal d'etnologia i un petit Calvari que es constitueix en mirador de la Costera. El seu fill més il·lustre fou Vicent Blasco i Garcia (1735-1813), de l'Orde de Montesa i rector de la Universitat de València (1784-1813). Un bust en bronze testimonia l'admiració dels seus paisans. Fou també canonge de la Seu de València i el seu camp d'estudi era la teologia i la filosofia. El pintor Vicent López el va retratar ja ancià amb la creu de Montesa al pit i al muscle, en un quadre del Museu de Belles Arts de València.

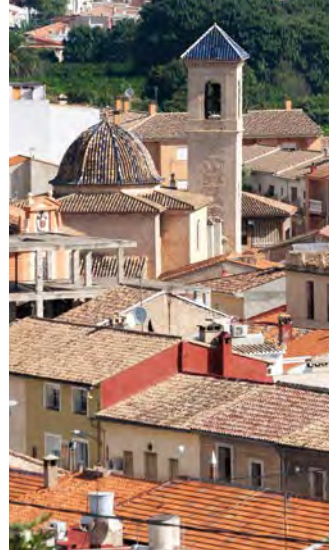

LLANERA DE RANES

Dominant la costera que puja des de Corberà fins a Llanera està el Calvari del Crist de la Fe, construït en el segle XIX. Malgrat que refet modernament, el conjunt ha sabut conservar l'esperit del que eren aquestes construccions en èpoques passades. En travessar la carretera, encara subsisteix un rètol ceràmic comercial de la segona meitat del segle XX mig emblanquinat. Sota la pintura advertim les lletres de l'anunci: PHILIPS AUTO-RADIO. Aquest anunci el veien tots els automobilistes que creuaven el poble en direcció a Castella.

L'església, dedicada a sant Joan Baptista, és una construcció del segle XVIII decorada posteriorment en estil neoclàssic. En la sagristia tenen un petit museu d'art sacre la visita del qual és del tot recomanable. Als carrer destaquen alguns plafons devocionals del pintor Joan Bru i Plancha: el Crist de la Fe amb la Mare de Déu del Roser i Sant Joan Baptista i el de Santa Teresa, similar al que hem vist a Cerdà. Un parell de museus complementen la visita: el d'Aquarel·la Rafael Boluda i el d'Et-nologia Luis Perales.

Anualment se celebra un concurs d'arnadí, un dolç típic d'aquestes comarques que té dues variants segons el producte base: de carabassa o de moniato. Sol dir-se que és un dolç d'època musulmana però fa l'aspecte de remuntar-se només al segle XVIII. El mateix s'esdevé amb l'almoixàvena, un postre la base del qual és el sagí de porc.

El llogaret de Torrent d'En Fenollet és un annex de Llanera des de 1838, moment en el qual Torrent deixà de tenir ajuntament. Les autoritats del segle XIX acordaren que civilment i política passara a dependre de Llanera i que eclesiàsticament depengués de Rotglà i Corberà, més properes. Una vegada a l'any, el primer divendres de març, l'antic poblet reviu en un porrat que atrau visitants de tots els pobles veïns.

ROTLÀ I CORBERÀ

Passant a la jurisdicció eclesiàstica, Torrent d'En Fenollet és un llogaret de poques cases a les afores del qual, vora l'autovia, es troba l'ermita del Crist. És un edifici barroc, al qual li han suprimit la casa adossada de l'ermità durant la restauració. Al costat hem arribat a conèixer el mur baix de l'antic cementeri de Torrent i algunes làpides antigues trencades. Res no queda ja *sictransitgloriamundi*. En la part baixa del poblet hi hagué l'església parroquial de Sant Llorenç Màrtir, construïda en estil barroc després del terratrèmol de 1748. Res no queda de la parròquia i s'ha perdut el record de l'indret on es trobava... però l'anem a revelar ací. Només cal localitzar un bancal de tarongers que va vendre la parròquia de Rotglà ja fa uns anys... Aquest bancal era el solar de l'antiga església de Sant Llorenç i per això pertanyia a aquella parròquia. Coses de la jurisdicció eclesiàstica. Localitzat el bancal venut, ja podem excavar a la recerca de les capelles i el presbiteri, perquè les restes romandran davall dels arbres de conreu.

Camí avall arribarem al camí reial i a Corberà, població que en 1854 va conformar un sol municipi amb Rotglà, la qual en temps passats rebia el nom de l'Alcúdia Blanca. D'aquella època és la Torre Blanca, una construcció medieval que pertanyia a la Casa de la Senyoria. Es tracta de la base de la torre que defensava el palau. L'església parroquial de Rotglà, dedicada als Sants Joans, es va convertir en la parròquia de "la unió", mentre que l'església parroquial de Corberà obra del segle XVII, més modesta, va restar com a capella, dedicada a la Socorreta. La primera és de campanar, la segona d'espadanya.

La Casa de la Vila està allotjada en una de les cinc naus de l'antic Secador de Tabac, construït a meitat del segle XX. És tracta d'un edifici de planta radial, emparentat amb alguns models de l'arquitectura presidial i hospitalària. Una altra nau allotja el Museu del Tabac, on podem comprendre el conreu d'aquesta planta i el procés d'elaboració posterior.

Al centre del cementeri trobem el panteó (1898) del cèlebre roder Miquel Març (1842-1913), les aventures del qual va novel·lar l'escriptor d'Alberic Rafael Comenge en *El roder Micalet Mars o El Honrado sin honra*. Després de viure a esquesnes de la llei, el roder de la Llosa de Ranes es va redimir i arribaria a ser alcalde de Rotglà i Corberà i més tard secretari del mateix Ajuntament.

En la carretera trobarem la Venta del Rey, dividida la propietat en dues meitats, amb una làpida mig esborrada on encara llegim 1786. No gaire lluny hi ha el tossal de la Carraposa, amb una font al peu. Es tracta d'un jaciment arqueològic de l'època ibera. En excavar l'autovia van trobar restes d'aquesta cultura de l'antiguitat.

LA GRANJA

La Granja s'apareix al bell mig de l'horta de Xàtiva amb el campanar de pedra de Sant Francesc, construït al segle XIX per l'arquitecte Vicent Cuenca, també autor dels campanars d'Aiacor, Llanera i Rotglà. El poble s'anomenà al segle XV la Granja de Ferrer, família que tingué el seu escut en les claus de volta del claustre del monestir cistercenc de Montserrat a Xàtiva. Les mateixes armes amb bandes d'or i sang que llueix l'actual escut municipal. La façana de l'església també és tota de pedra, amb la inscripció ANY 1770. Diuen que portaren els carreus de pedra amb carro des del castell de Montesa, convertit després del terratrèmol en una pedrera econòmica. En 1770 al Regne de València triomfava l'art d'estil rococó, de clara influència francesa. Els rocalls acompanyen l'estàtua moderna del patró que corona la porta. Als peus de l'edifici el vell rellotge de la torre, allotjat en una urna de metacrilat, persevera aturat en una atmosfera generosa d'òxid. És manufactura rellotgera de Roquetes.

L'interior ha tingut la fortuna de preservar diversos retaules antics. Destaca el retaule major d'estil neoclàssic dedicat a Sant Francesc i l'antic de Sant Vicent en el mateix estil. Una mica anteriors, d'estil rococó són els retaules de Sant Antoni Abat i el de la Divina Aurora, veritables joies arquitectòniques en una comarca on la majoria d'aquella època han desaparegut. Fa uns anys van trobar una pintura mural oculta en l'interior de la capella de la comunió, sobre la porta d'accés. Es tractava ni més ni menys que d'un retrat oficial del rei Alfons XIII adolescent. El monarca duu al pit la banda i la placa de la Gran Creu de l'Orde de Carles III. La presència de l'efígie del rei enfront del retaule dedicat al Sacre Cor, que a més contenia el sagrari i l'eucaristia, representava com en cap altre lloc l'aliança entre el tron i l'altar. D'aquesta manera es legitimava el poder polític instal·lat en un recinte sagrat i la imatge del monarca es considerava digna de veneració. Els Borbons de la restauració van tindre gran devoció per l'advocació de Sacre Cor, la qual es va fomentar fins a l'extrem d'instaurar-la en tots els Ajuntaments durant la Dictadura del general Primo de Rivera. En caure la monarquia en 1931 i proclamar-se la II República Espanyola l'efígie reial es cobriria amb pintura. Durant la postguerra i la Dictadura del general Franco, tampoc no hi hauria cap interès en recuperar la imatge del monarca que morí en l'exili en 1941.

Dalt de la torre s'albira l'horta de Xàtiva i la Costera de Ranes. Hi ha dues campanes antigues, producció de la nissaga de campaners Roses, els quals s'escamparen des de Xella fins a Benissoda i Atzeneta d'Albaida: Maria Francesca (1803) i sant Francesc (1826).

VALLÉS

El riu de Vallés fou sovint el destí d'una carretera tranquil·la i una bicicleta blava que travessava els horts de tarongers fins davallar al pont. Costera amunt, camí a l'esquerra abans de l'entrada al poble arribàvem al molí, prelude de l'assut, una platja en mig de canyes i baladres. Eren els anys setanta i el Canyoles era aleshores un riu viu de carpes i madrilles, amb gambetes d'aigua dolça que es refugiaven en les aigües que sortien del carcau i les pescàvem des d'un petit pont de fusta que les salvava, bastit amb travesseres del tren. Pocs anys més tard la contaminació de les indústries de riu amunt convertiren aquell paradís en una enorme claveguera mortífera a cel obert. Per sort, fa molt de temps que tornà l'aigua neta i la vida. Pel mateix camí tornem al poble.

És un poble petit, però d'aquells amb palau gòtic amb finestres de mainell: una joia arquitectònica de la contrada. Les columnes fines de les finestres són noves i les va esculpir el mateix pedrapiquer gallec que va restaurar la pica gòtica de la plaça de la Trinitat de Xàtiva. L'antic edifici dels Sanç, restaurat, es ara una residència privada. A més d'aquesta Casa de la Senyoria del segle XV, hi ha molt prop l'església barroca de Sant Joan Baptista, construïda a meitat del segle XVIII. La façana mixtilínia esta coronada per una espadanya. Les esglésies parroquials dels pobles de la Costera es divideixen fonamentalment en dues classes: les d'espadanya i les de campanar. Quan trobem una església parroquial d'espadanya és sinònim de pau i tranquil·litat. I Vallés, certament és un poble tranquil. L'interior del temple conserva les pintures murals d'estil rococó, especialment les del reresagrari dedicades a Maria, Josep i el Pare Etern.

Per darrere del palau surt un camí d'horta que passa prop de l'antic cementeri del segle XIX, molts anys abandonat. Petit, amb els quatre murs dominats per l'heura i una fossa comuna al centre, bé podria servir d'escenari perfecte a un conte d'ànimes i focs fatus o un relat de difunts. Més avant, a la vora del camí, les ruïnes del molí hidràulic de Santandreu testimonien el tràfec dels habitatges rurals en el passat.

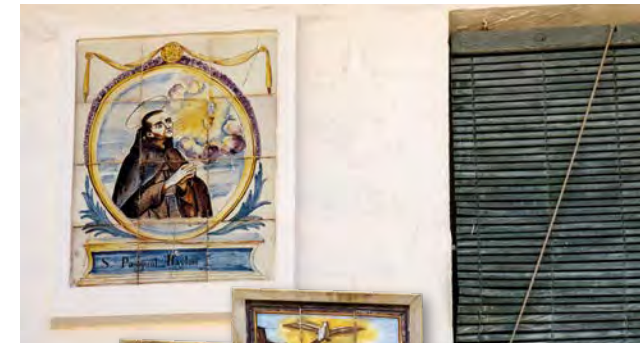
NOVELLÉ

És el poble més proper a Xàtiva i té un terme municipal reduït. L'antiga alqueria de Tallada allotja, restaurada, la Casa de la vila. No es conserva en canvi la Casa de la Senyoria, de la qual sobreviu l'escut heràldic de la família sostingut per dos lleons, peça arqueològica que es recuperarà en unes excavacions de 1988. Prop de l'alqueria es localitza el llavador de 1954.

L'església parroquial està dedicada a la Mare de Déu del Roser. En la façana destaca un triple plafó ceràmic de vora 1800 amb la Trinitat, la Magdalena i Sant Bartomeu. En la carretera trobem una placa ceràmica amb un carruatge i la inscripció: AL PASO. És d'aquelles primeres senyals de trànsit que indicaven als arriers que havien de travessar el poble sense trotar, a peu i amb l'animal del ramal.

Novellé va tindre un calvari a la part de dalt del poble fins que van arrasar les cases en la guerra. Després el convertiren en camp de futbol improvisat i no han sobreviscut més que alguns xiprers.

LA LLOSA DE RANES

Hi hagué un temps, al segle XIX, que els militars feien instrucció en la serra de Santa Anna. Eren temps en què el pa es pastava a casa, es passejava al forn d'anada i tornada i es conservava a la gerreta del rebost. He arribat a anar a la Llosa des de Xàtiva a peu i en autocar, en aquell Leyland aturat vora la font de la plaça de la Bassa, amb volant a la dreta i escaleta al cul per pujar les maletes a la baqueta del sostre. En moure el motor la carrosseria tremolava qui sap si per l'emoció del curt viatge. En arribar al poble un pontet salvava el barranc, ja cegat per sempre. Les Fonts del Racó (1850) i de l'Església (1786) proclamaven un passat edílci d'esplendor, amb abeuradors per a un món de matxos i aques que encara subsistia. El vell autocar es detenia a la plaça, vora el templet de la banda i des d'allí la gent s'escampava pels carrers del poble. Nosaltres al carrer de Sant Vicent, a vore els tios, que en realitat eren cosins germans de l'avi; però aleshores encara rebien aquest apel·latiu les persones majors i molts homes de la Llosa encara duïen brusa i fins i tot alguns, rellotge de cadeneta.

L'església de la Nativitat de Nostra Senyora és ja del segle XIX. De la Llosa provenia una taula del Calvari obra de Ferrando Yáñez de l'Almedina que des de fa més de cent anys es troba en col·lecció particular. És possible que aquesta valuosa obra del pintor renaixentista estigués en origen a la capella privada del palau senyorial dels Sanç, senyors del poble a principis del segle XVI; i que posteriorment l'obra passés a la parròquia, instituïda en 1535. Almenys, podem gaudir al carrer de dalt de l'església, amb un plafó ceràmic devocional d'entre segles (XVIII-XIX), dedicat a Sant Jaume. És obra del pintor Joan Bru de les Fàbriques Reials de València i una de les obres ceràmiques històriques més belles de la Costera.

Carrers amunt podem ascendir al Calvari, coronat per l'ermita del Crist del Miracle, prop de les escoles. És una obra del segle XVIII amb modificacions posteriors, especialment a l'exterior. El camí de Santa Anna ens portarà a les ruïnes del balneari, on es prenia el bany en aigües sulfuroses. Més amunt, en el cim de la muntanya que pertany al terme de Xàtiva, hi ha l'ermita gòtica de Santa Anna, una construcció del segle XV que conté els escuts de la ciutat, el Regne i la família Borja. Des d'ací es contempla una panoràmica de l'horta i més enllà, amb les comarques veïnes de fons. L'1 de maig celebren la romeria. La imatge de la santa és conduïda des de la Llosa fins l'ermita per un jou de bous. D'aquesta manera es perpetua la tradició medieval d'ascensió al santuari amb caràcter anual.

EL GENOVÉS

La Font de Sant Pasqual, acollidora i refrescant, ens dona la benvinguda vora la carretera amb els seus braços oberts. La replaceta oval amb els pilons cronològics (ANY / 1777) i el banc corregut on s'acomoda el peregrí cansat sempre m'ha semblat una mena de placeta casolana amb alguna relació conceptual amb la plaça de Sant Pere de Roma. La font del Genovés fou una obra d'ornat magnífica amb la qual el senyor feudal embellí l'accés al seu llogaret, on s'iniciava el camí ascendent que conduïa al seu palau. Tenien bon gust els Fenollet i el tenien els que la van pintar després, com Santiago Rusinyol o Antoni Gomar.

Sobre la font trauen el cap les casetes del Calvari. L'ermita és del segle XVIII, molt restaurada. La sagristia conserva un sòcol de taulells de 1800 que prové de l'església parroquial antiga, edifici que es troba en procés de restauració. Construït al segle XVIII ha patit diverses intervencions decoratives al llarg del segle. La resta més venerable són uns esgrafiats arcaïcs que trobem només entrar per la porta lateral. Sobre l'antic fossar es va construir la capella de la comunió i es deixà un pati desllunat.

El temple del Genovés fou visitat durant la guerra pel poeta lleidatà Joan Sales. Durant la seua estada a Xàtiva en un descans a rera guarda es va desplaçar caminant per tal de veure la Casa del Poble instal·lada en l'antic temple catòlic. Així ho esmenta en l'obra *Cartes a Màrius Torres*, on fa diverses apreciacions i ens ofereix una mirada distinta sobre el passat dels nostres avis.

Visita obligada és el Museu de la pilota, l'esport nacional dels valencians, el qual té la particularitat d'estar construït adossat a un trinquet en actiu, de manera que podem comprendre de primera mà aquest esport secular i popular que sovint ultrapassa els murs dels trinquets i rebota en els murs dels nostres carrers.

EL GENOVÉS

Prop de la plaça, en un racó cèntric pin-toreesc, trobem el llavador de 1917, obra d'utilitat pública que s'assenta sobre una font de temps dels moros.

L'actual terme del Genovés acull l'antic poble d'Alboi, amb Ajuntament propi fins a meitat del segle XIX. L'Arxiu de la Corona d'Aragó conserva un plànol a color, molt detallat, del terme municipal d'Alboi arran d'un plet territorial. Està presidit per un escut dels Sanç amb corona ducal, que era aleshores l'escut municipal del llogaret. El mapa ofeix de forma minuciosa tots els bancals del terme amb el nom dels propietaris, les fonts, sèquies, sendes i camins, amb la toponímia completa. Una meravella cartogràfica del segle XIX.

Un abaixador en la línia Xàtiva – Alcoi de RENFE permet arribar fàcilment. Només marxar el tren tenim davant la font de Sant Joan, que és el patró d'aquesta vila que fou de moriscs. La trama urbana consta només d'un carrer, a meitat del qual, a l'al-tura del palau del segle XV i l'esglesiola del XVI, s'obre una placeta en un costat. En l'antic terme d'Alboi trobem algunes petites joies arquitectòniques amagades, com un aqüeducte en el barranc ocult entre els canyars o un petit pont medieval en la Senda Ampla que salva el Barranc de les Arcades. Vora riu veiem encara les ruïnes d'un molí hidràulic, amb l'aqüeducte medieval que abasteix d'aigua a Xàtiva en l'altra riba del riu i en el seu terme municipal.

LLOC NOU D'ENFENOLLET

Llocnou és el poble més jove de la Costera. No existia abans del segle XVI. Això explica el topònim. Fenollet és el cognom del senyor del Genovés que en un esforç d'expansió senyorial i agropecuària va adquirir en aquesta banda del Puig un conjunt de parcel·les de terra de secà que arribarien a conformar el terme de Llocnou. La construcció d'un assut i una séquia nova al riu Albaida permetria transformar en regadiu totes aquestes noves possessions del senyoriu. La intenció era adquirir posteriorment Barxeta per tal d'afegir-la en aquest projecte d'expansió, però això no arribaria a fer-se realitat mai.

La trama urbana antiga de Llocnou, amb carrers rectes, delata una mica aquest urbanisme de colonització, ni que siga del segle XVI. L'edifici principal és l'església de Sant Dídac del segle XVII amb la portada del XVIII. El campanar sembla posterior, possiblement substituïnt una espadanya. En l'interior trobem uns sòcols ceràmics neoclàssics de gran qualitat, datables al voltant de l'any 1800, amb dues escenes de miracles de sant Pasqual. L'onomàstica del sant de Vila-real apareix de forma abundant en la documentació del senyoriu del Genovés – Llocnou. Ja hem vist adés la font monumental de Sant Pasqual. El retaule major de l'església està dedicat a la Mare de Déu dels Dolors i en el cim encara es conserva l'escut dels Fenollet sostingut per dos angelots.

Als carrers més antics del poble hi ha un parell de plafons devocionals antics: una mare de Déu dels Dolors al peu de la creu del Pintor de les Cortines (vers 1800) i un Sant Antoni de Pàdua del Pseudomollà (2a meitat del segle XIX).

L'orografia fàcil de Llocnou permet passejar còmodament amb la bicicleta, especialment pels camins d'horta d'aquesta banda del Puig.

BARXETA

La població està situada entre muntanyes en l'extrem oriental de la comarca. La realitat geogràfica, als peus del Port de Simat i el Buixcarró, ha forjat una personalitat pròpia. La pedrera de marbre del Buixcarró està en explotació des d'època romana. Sembla que en aquell període el propietari de la pedrera era el mateix que el de la vil·la romana de l'Ènova, és a dir, Cornelius. Fonamentalment hi ha dues variants de marbre: un de color rosa i un altre groguenc, amb diversos matisos i tonalitats. La pedrera continua en explotació actualment.

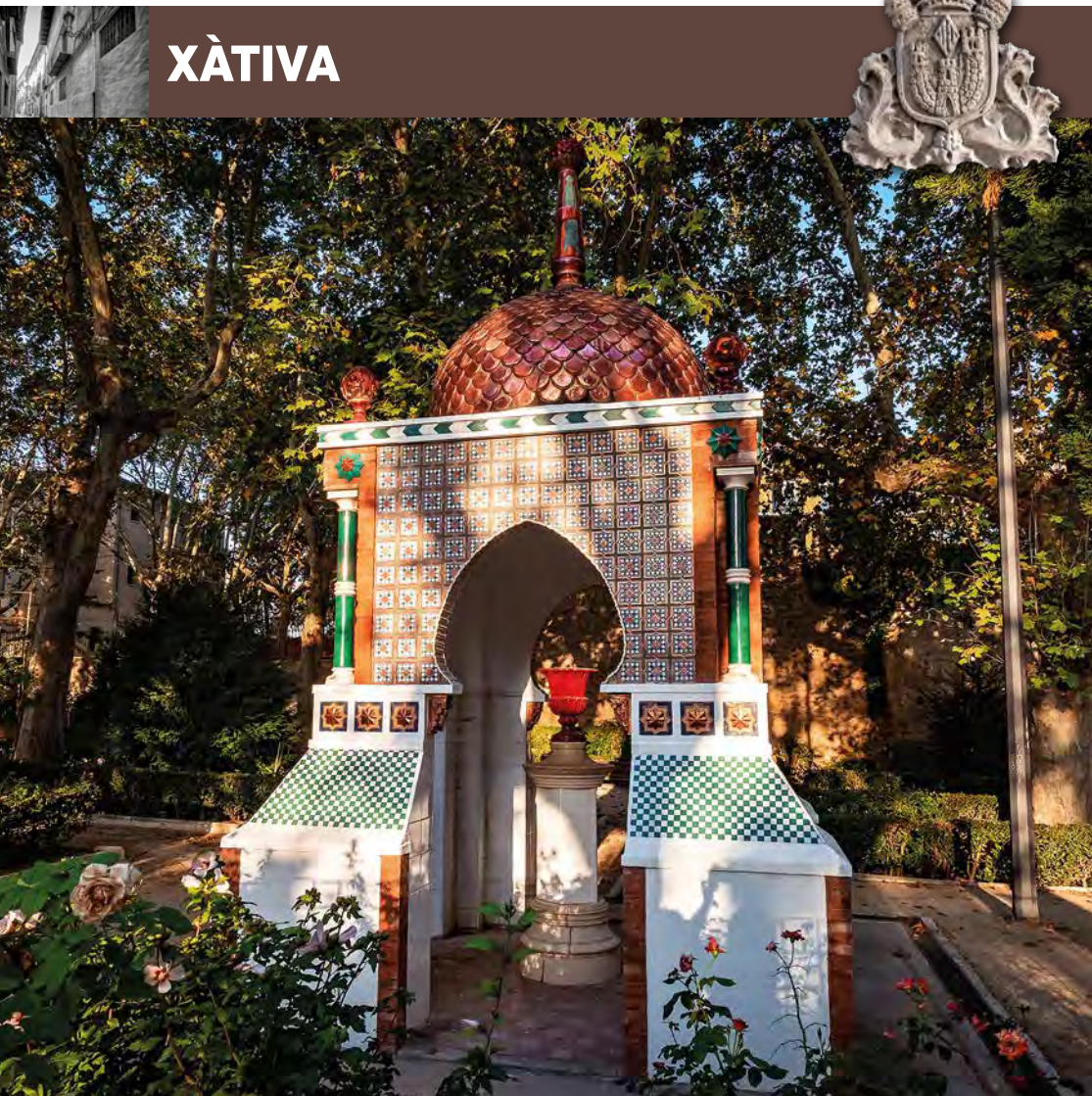
Hem dit que l'orografia és muntanyenca i a més, en aquesta contrada s'endinsen termes municipals d'altres poblacions. Per exemple el llogaret del Pla de Corral pertany al terme municipal de Simat i el terme de Quatretonda pega un mos fent una cunya. Són aspectes dels límits administratius i territorials amb un rerafons històric que és interessant conèixer i estudiar.

L'església de Barxeta, dedicada als Sants Desposoris, és moderna, de meitat del segle XX. De l'antiga del segle XVIII només es conserva la maquinària del rellotge, dipositada en l'arxiu. Durant la guerra el Comité local va decidir enderrocar l'església, la qual estava situada en el que avui és la plaça, davant de la Casa de la Vila. Els fonaments del temple arrasat estan sota el paviment i algun dia es podrà excavar de forma arqueològica per a traure a la llum la planta, amb la distribució de les capelles i les criptes.

Malgrat aquesta pèrdua del patrimoni artístic local, Barxeta compta amb un interès paisatgístic manifest i és possible fer una sèrie de rutes pel terme en bicicleta o a peu. Un camí paral·lel al riu de Barxeta condueix a la Font Roja del Pla de Corral. Des de Barxeta és possible continuar pel camí de Perot fins al Genovés, i des d'ací anar a la Punta del Puig, sempre per camins rurals. També podem passar de Barxeta a Pinet i la Vall d'Albaida pel Buixcarró.

XÀTIVA

En un extrem de la ciutat trobem el Jardí de Carmen Pérez, més conegut com el Jardí del Bes. Ella va sufragar en 1914 la restauració de la Font dels Vint-i-cinc Dolls. L'indret que ocupa el jardí era un barranc que baixava de la muntanya i corria vora la muralla. Fou terraplenat i deixaren al subsòl un túnel subterrani que té la boca prop de l'Hort de Sant Onofre el Vell, al final del carrer de Sant Pasqual, i recull les aigües de les pluges que baixen de la Penya Roja. El jardí fou una obra de jardineria en la qual tingué molt a veure el bon gust del mecenes. En la cultura occidental hi ha bàsicament dues classes de jardins: a l'anglesa i a la francesa. El jardí anglés, romàntic, pretén imitar la natura i reproduir artificialment indrets pintorescs, però sense que es manifeste excessivament la mà de l'home, que tot sembla producte de la casualitat. Moltes vegades s'integraven ruïnes autèntiques o fabricades expressament. El jardí francès, en canvi, és racionalista geomètric, rígid. No s'imita la natura sinó que es corregeix, es recrea.

El jardí participava una mica d'aquestes dues concepcions. Les antigues muralles de la ciutat s'integraven condicionant el tancament del jardí per l'occident. Les muralles i les torres eren com una pantalla a la qual s'adheria el jardí. Tanmateix, ben aviat, en els anys 30 s'enderrocà una part d'elles en bastir el Col·legi d'Atil·li Bruschetti. Adossat a la muralla hi havia un colomar neoàrab ja desaparegut que feia joc amb el temple que encara es conserva. Aquest temple era en realitat una biblioteca, on hi havia llibres que el visitant podia prendre i seure en alguns dels nombrosos bancs ceràmics que es repartien pel parc, per llegir tranquil·lament al sol o a l'ombra. Tot el mobiliari ceràmic ha desaparegut. Hi havia fins i tot tauletes de mosaic. L'estany de les tortugues no és ara res de semblant al que fou, il·luminat a la nit per fanals modernistes i amb un emparat formant garlandes ondulants. Les tortugues eren en realitat brolladors que tiraven aigua per la boca. En la muralla que delimita el jardí, prop d'on estava la casa del guarda, també desapareguda, hi ha un cap de lleó de pedra. Què fa allí ningú no ho sap, però diuen que va vindre a parar ací des de l'enderrocament del convent dels carmelites. Serà doncs el lleó del profeta Elies?

XÀTIVA

Si és estiu, el millor que podem fer és travessar per un moment la carretera i anar a beure a la Font dels Vint-i-cinc Dolls. Begueu un glop de cadascun i demaneu un desig, a veure què passa. Però segurament no passarà res, perquè ara l'aigua arriba clorada des de l'ermita de Sant Antoni i ja no és el mateix. Abans, els caragols d'aigua dolça i la molsa s'adherien al bací i beure-hi era com si es beguera Xàtiva, en un glop fresc que ens omplia les entranyes amb la mateixa aigua de l'instant immediat i del passat llunyà, sense el regust de l'asèpsia, enllaçant-nos íntimament amb els que al llarg dels segles han apagat ací llur set.

Tornem a creuar la carretera. Entrem per on estava la Porta de Cocentaina i desemboquem en la Plaça de Sant Pere, que fou antigament la plaça del mercat i de la fira. Hi destaquen dos edificis: l'antic convent de Sant Onofre el Nou i l'església de Sant Pere. Als cantons del convent es veu sota el ràfec de la teulada la data de la construcció. La façana conserva encara un atri porticat que és la darrera resta dels porxins desapareguts de la plaça. El temple és gran i té dues capelles laterals a l'esquerra ben interessants, amb pintures al fresc i un sòcol de taulells pintat per Llucià Calado al segle XVIII amb passatges de la vida de sant Pasqual Bailon. La cúpula de la capella de la Tercera Orde, actualment al primer pis i sense comunicació direc-

ta amb l'església, també està ornada amb pintures del XVIII. El claustre és petit, de dues plantes, amb màximes morals inscrites que el recorren.

A l'altre costat de la plaça hi ha l'església parroquial de Sant Pere, on fou batejat el gran papa Borja Alexandre VI. El temple medieval ha estat repriminat perquè havia patit una transformació barroca que posava en perill l'estabilitat de la fàbrica. Té tres retaules antics: El retaule major del gòtic internacional, ampliat a principis del segle XVI pel Mestre d'Alzira, el retaule de Guerau Ripoll de Castellverd pintat pel Mestre de Xàtiva a finals del XV i el dels Dolors de Maria del Mestre de Borbotó, de primeries del segle XVI. Conserva a més la talla gòtica de la Mare de Déu del Puig, titular de l'ermita d'una muntanya al bell mig de l'horta.

XÀTIVA

Seguint pel carrer de Sant Pere arribem a la Plaça d'Aldomar o d'Alexandre VI, on es troba la casa pairal dels Borja i una font on refrescar-se. Més avant, pel carrer de l'Àngel desemboquem en la Plaça de la Trinitat que, no sabem si per pura coincidència, és un triangle isòsceles. En un costat s'aixeca l'antic palau d'Alarcó, un edifici aliè a la tradició constructiva del país, amb un claustre central. En un altre costat veiem l'Arxiu Històric, amb una porta gòtica flamígera molt refeta. Era l'accés a l'església del convent dels Trinitaris. Després fou la seu del partit *Izquierda Republicana*, l'escut del qual també és un triangle. En l'interior es conserva l'arranc d'un permòdol, una clau de volta i un lleó de pedra. En el Museu de Belles Arts exposen el rostre de l'escultura del Déu Pare que era la titular del temple.

Presideix la plaça una bella font gòtica que antigament estava coronada per una estàtua de santa Llúcia. Quan la reina Isabel II d'Espanya visità Xàtiva i passà la nit al palau d'Alarcó, les autoritats municipals feren desmuntar la font "per a que el carruatge llarg de sa Majestat pogués entrar bé per la porta". Els relleus de la font s'han esborrat pel pas dels segles i les successives restauracions. Els escuts contenien alternativament les armes reials i les de la ciutat, amb el doble castell i la senyera enlairada sobre un pal.

Pugem pel carrer Sanchis, per l'escalinata, i arribem a la porta barroca de la Seu encarada al nord. És una façana colossal. Una inscripció en l'angle oriental -1600- i una altra en l'occidental -1700- indiquen la centúria de la construcció. Sobre la porta hi ha un elegant escut de Xàtiva presidit per les armes del Regne. La porta està dedicada a la santa xativina Anastàsia. És una exaltació del martiri d'aquesta verge d'època romana inventada en companyia de santa Basilissa pel gust macabre del catolicisme barroc. És per això que en l'arc hi ha una faca que ha tallat un nas i unes orelles. Els membres seccionats del cos de les santes són trofeus de pedra en relleu que com si foren relíquies es mostren als fidels. En aquesta façana, com en l'oposada, el barroc arriba una vegada més a l'heterodòxia del classicisme, dins de les influències del tractat de Caramuel i l'arquitectura obliqua. Les pinyes es desdoblen per permetre una correcta perspectiva lateral forçada, com si es tractés d'un cubisme *avant la lettre*, però de base eminentment matemàtica.

XÀTIVA

La torre campanar de la Seu està coronada per un templet amb l'estàtua de la patrona, la Mare de Déu de la Seu. A l'altre costat de la façana principal estava en projecte bastir un campanar bessó amb un altre templet que allotjara la imatge del patró: sant Feliu de Girona. Mai no es va fer.

Vora el campanar hi ha l'antiga Apotecaria d'Artigues. L'interior conserva aquells vells flascons de les herbes i les potingues medicinals. A la façana un enorme plafó ceràmic del segle XVIII, encarregat pel veïnat del barri i pintat pel Mestre de Noguera, proclama les glòries de la ciutat encarnades en els seus fills més il·lustres i presidides per la Mare de Déu de la Seu: *Tu pila es Jordán fecundo, cuyos hijos con verdad, son timbres de esta ciudad, gloria y esplendor del mundo.*

Pugem a la plaça de la Seu, a la plaça de Calixt III. Aquest espai quadrat fa de tauler d'escacs on disputen enfrontades les façanes de la Seu i la de l'Hospital Vell, amb certa propòsit escenogràfic. Però la plaça no és tan ancestral com podria pensar-se. Durant l'època islàmica la Mesquita Major estava situada en la part occidental del que avui és la Seu. L'edifici tenia la façana principal mirant al nord i el mur de la quibla al sud. Per tant, si la ciutat musulmana tingué una plaça prin-

cipal vora la mesquita, estigué en la part septentrional, i no a ponent com l'actual que és producte del pas del temps des del segle XIII.

La façana de la Seu va ser acabada molt tardanament, al segle XX. Té un marcat caràcter historicista, eclèctic, cosa comprensible si tenim en compte que les obres del temple s'iniciaren a finals del segle XVI. Tanmateix, l'interior té un estil unitari. Cal que visitem el Museu de la Seu, amb obres de Joan Reixach, el Mestre de Xàtiva, el Mestre de Borbotó, Gaspar Requena i Nicolau Borràs. Trobareu a més la custòdia gòtica dels jurats de la ciutat obra de l'orfebre Lope de Salazar, un calze donació del Papa Calix III i el retaule escultòric daurat de la Lamentació, de principis del segle XVI i d'estil renai-xentista.

XÀTIVA

La façana de l'antic Hospital de la ciutat, l'Hospital de Santa Maria, és potser l'obra arquitectònica més carismàtica de Xàtiva. La porta principal, seguint el model d'arc de triomf, és renaixentista. Els finestrals pertanyen al segon renaixement i els arcs superiors són ja barrocs. Observeu que els finestrals estan deixats caure sobre la porta de qualsevol manera i no guarden les proporcions ni les convencions que exigiria el cànon dels tractats del primer renaixement. Aquestes finestres de la sala gran tenien com a funció servir a les autoritats de llotja presidencial en les corregudes de bous que es feien a la plaça.

Les tres finestres centrals descansen sobre dos permòdols formats per una parella de caps: el d'una dona i el d'un home. La parella de l'esquerra és jove i representa la salut i la joventut. La de la dreta són dos ancians víctimes del pas dels anys i les malalties que es fan sentir especialment en els rostres. No debades ens trobem davant d'un edifici dedicat a la caritat i als malalts, l'entrada del qual esta presidida per la Mare de Déu de la Misericòrdia que amb els braços oberts, i ajudada per un parell d'àngels, empara davall el seu mant els malalts, això sí, separats per sexes, les dones a un costat i els homes a l'altre.

En l'angle de l'esquerra encara podem veure les incisions que feien els xiquets quan esmolaven les puntes de les trompes. En el mur hi ha pintats diversos vitols que hom dedicava als nous doctors.

A la dreta es pot admirar la portada tardogòtica de la capella, que també està muntada de qualsevol manera perquè potser fou traslladada des de l'altre costat del petit temple. La col·locació insòlita d'alguns elements arquitectònics gòtics, indica que originalment pertanyien a un altre lloc. Sobre un arc conopial uns àngels músics toquen diversos instruments en honor a la Mare de Déu situada en la fornícula superior. És obra de l'escultor Jaume Vicent, dels primers anys del segle XVI. L'interior es cobreix amb volta de creueria estrellada amb una clau central que conté la coronació de Maria –la titular de l'Hospital era l'Assumpta– i diverses claus amb àngels músics. En els angles quatre permòdols amb profetes de l'Antic Testament que prefiguren la coronació sostenen el conjunt.

XÀTIVA

Carrer amunt de la plaça de la Seu hi ha el palau de l'Ardiaca, amb una portada de pedra coronada per tres escuts Borja. El central és pontifici i pertany a Calixt III. Els altres, idèntics, contenen a banda del bou les armes dels Oms, i pertanyen als seus nebots.

La plaça del mercat conserva encara una part dels porxins. Des d'ella baixem al carrer de Montcada passant pel carrer Vallès, on hi ha el palau dels Sanç –també dit de Pino Hermoso– amb finestres gòtiques que aboquen al carrer. D'ací provenen l'enteixinat i els arcs de guix andalusins del segle XII, d'època d'Ibn Mardanis, que atesora el Museu. Un poc més avall, en el palau de la cantonada dels carrers Vallès i Montcada hi ha sota el ràfec de la teulada un enorme mascaró heràldic de fusta.

En la plaça de Sant Francesc la font barroca fou arraconada per a facilitar el deteniment dels automòbils. Abans hi havia més espai per als vianants. L'església, restaurada, és l'única resta del convent dels franciscans. És un temple gòtic amb capelles entre contraforts, cor elevat i sostre de fusta a dues vessants. El retaule major dedicat a la Mare de Déu de la Llet és obra del segle XV, del pintor Valentí Montoliu.

XÀTIVA

El carrer de Sant Francesc ens porta a la Plaça de la Bassa. Ací hi ha un llavador nou que substituï l'antic. Més amunt la plaça canvia el nom pel de l'Espanyoleto. És el malnom que els italians li donaven al pintor xatívi Jusep de Ribera. L'estàtua del pintor te-nebrista presideix el jardí. Prop està l'església de la Mercé amb un escut rococó de l'orde sobre la porta i l'escultura del titular, sant Miquel, lluitant contra el Maligne amb una espasa. És l'antic temple del convent dels mercedaris, construït en el segle XVIII en substitució del primitiu gòtic.

Des de la plaça de l'Espanyoleto podem ascendir fins el carrer de les Santes. És un carrer costerut i escalonat. Les cases tenen a la porta com una mena de terrasses que salven el desnivell. A mitjan escalinata cal girar-se per veure el carrer avall i recuperar l'alè. Aleshores es comprèn tot l'entramat escenogràfic. Els murs emblanquinats de les cases, la cúpula de Sant Agustí... El carrer de les Santes era el camí iniciàtic que accedia a la desapareguda ermita de les santes Anastàsia i Basilissa. Prop, quasi paral·lel trobem l'alternativa del carrer de les Ànimes, que antigament fou la via natural que pujava al castell, perquè no existia la carretera actual.

Una mica més amunt encara, arribem a l'ermita de Sant Feliu. Seiem al banc de pedra i descansem. La seua porxada és un dels llocs més tranquils de Xàtiva. El Bellveret atenua l'aldarull urbà que arriba filtrat per les branques de les garroferes. Segons l'època de l'any el vent us podria portar l'aroma de l'espígol o de les garrofes madures. Les columnes són romanes. Si us fixeu veureu que no n'hi ha cap de sencera i són diferents. Només la portada romànica i el mur blanc mantenen un ordre geomètric que contraresta les desigualtats de la columnata. Als carreus del mur, les marques dels picapedrers. Dins, un veritable museu: el grandíssim retaule gòtic del Mestre de Xàtiva (segles XV-XVI), la pica d'aigua beneïda d'alabastre, les pintures murals del segle XIV, les làpides funeràries del segle XIX que tapissen el paviment.

XÀTIVA

I parlant d'art funerari, al cementeri de Xàtiva, construït en 1847, podem veure algunes tombes belles. En l'interior de la capella està el sepulcre de marbre blanc amb l'escultura jacent d'En Josep Espejo, obra signada per l'escultor L. Gilabert. Podeu trobar també dues obres primerenques de l'escultor Marià Benlliure, posteriors a 1855. Es tracta de dues làpides de níxol. Són similars, amb un crani sobre una tomba; però en una trobem la paleta d'un pintor amb lloret i en l'altra l'heura amb un llibre obert amb pensaments que fan de marcapàgina. Són dues obres d'art precioses que va dedicar un fill orfe als seus pares, un matrimoni que acabà els seus dies molt jove. El pintor era Ramon Simarro que va morir prematurament. La seua jove esposa que feia versos es va suïcidar tot seguit llançant-se a un pati interior des d'un tercer pis. Tenien un xiquet menut, Lluís Simarro i Lacabra (1851-1921), que malgrat l'absència dels pares arribaria a convertir-se en un important neuròleg. El jove Simarro fou internat en un col·legi, d'on segons es diu seria expulsat quan els frares descobriren que tenia un exemplar de *L'origen de les espècies* de Darwin.

Des de l'ermita de Sant Feliu un camí condueix a l'ermita de Sant Josep i Santa Bàrbara. A la banda inferior hi ha unes ruïnes –excavades– d'una casa islàmica amb pati central i restes de pintura mural. El Bellveret, indret allargassat i en pendent, és un mirador elevat que aboca a les teulades de la ciutat. Al cim hi ha una escultura gran de Manuel Boix dedicada a la pilota valenciana. Baixem a l'ermita de sant Josep, a la porta de la qual hi ha la creu de pedra. L'escut del gremi d'obrers de vila, amb el compàs, recorda que encarregaren la creu i més tard bastiren l'ermita dedicada a la seua patrona santa Bàrbara, units al gremi de fusters que tenien per patró sant Josep.

Acabem ací, baixeu pel camí entre xiprers, l'arbre de fusta immortal. En arribar a la Plaça del Collar de la Coloma, anomenada així en memòria del llibre que el poeta andalusí Ibn Hazam escriví exiliat a Xàtiva, la ciutat torna a ser al vostre abast.

PER SABER-NE MÉS

- ALVENTOSA GARCÍA, Rafael: Geografía e Historia del Genovés. 1958.
- ALVENTOSA GARCÍA, Rafael: *Játiva en tus manos*. 1978.
- ALVENTOSA GARCÍA, Rafael: *Játiva, geografía e historia*. [s.a.]
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *L'oratori i la torrassa del palau dels Borja a la Torre de Canals*. 1990.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *Guia desficiosa de Xàtiva*. 1993.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *L'ermita del Puig de Xàtiva*. 1998.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *Els santets de Canals. Capelletes i plafons ceràmics de devoció popular*. 2000.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *Montserrat: la ruta del Cister a Xàtiva*. 2004.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *La llum de Xàtiva: 2ª guia desficiosa*. 2007.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu: *Pintura ceràmica a Xàtiva. Plafons devocionals, làpides funeràries i taulells de mostra dels segles XVIII i XIX*. 2009.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *L'església de Sant Francesc de la Granja de la Costera*. 2011.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís: *Els fumerals de rajola de Xàtiva, monuments de la industrialització*. 2016.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; HERNÁNDEZ GUARDIOLA, Lorenzo; NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu: *Miquel Esteve pintor leonardesco de Xàtiva*. 2016.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu: *Pintura sobre taula a Xàtiva, segles XIV-XVI*. 2017.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; Úbeda i Bataller, Francesc: *El palau del Genovés i el retaule d'En Guerau Sanç i Ripoll de Castellverd*. 2019.
- CERDÀ I BALLESTER, Josep: *Montesa al teu abast: la seua història, monuments i paratges*. 1999.
- CERDÀ I BALLESTER, Josep; NAVARRO FAJARDO, Juan Carlos: *El castillo y sacro convento de la orden de Montesa. Historia y arquitectura*. 2017.
- CUCARELLA, Toni: *Un passeig per la Costera*. 1997.
- FERRÁNDIZ Y CARBONELL, José Pascual: *Anales o memorias de Játiva (1833-1861)*. 2016.
- NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu: *Els Borja de Xàtiva, records i monuments*. 2014.
- PIERA, Emili; JÁTIVA, Juan M.: *Passejades per Xàtiva*. 1994.
- SARTHOU CARRERES, Carlos: *El alcázarsetabense*. 1922, 2009.
- SARTHOU CARRERES, Carlos: *Guía oficial de Játiva*. 1925, 1988.
- SARTHOU CARRERES, Carlos: *Guía gráfica de Játiva*. 1930, 1987.
- SIVERA FONT, Sebastián: *Apuntes histórico-descriptivos de la villa de Canals*. 1907, 1983.
- SOLER, Abel: *Història del poble de Barxeta*. 2004.
- SOLER, Abel: *La Torre d'En Lloris: Parròquia de Santa Maria del Roser*. 2004.
- SOLER, Abel: *Barxeta: patrimoni rural i oficis ancestrals*. 2006.
- SOLER, Abel: *Genovés: geografía, història, patrimoni*. 2007.
- SOLER, Abel: *Rotglà i Corberà: geografía, història, patrimoni*. 2011.
- SOLER, Abel; JORDÀ, Rafa: *La Llosa de Ranes: geografía, història, patrimoni*. 2003.
- SOLER, Abel; YAGO, Ramón: *Llocnou d'en Fenollet: geografía, història, patrimoni*. 2005.
- TORMO, Elías: *Las tablas de las Iglesias de Játiva*. 1912, 2007.
- VENTURA I CONEJERO, Agustí: *L'església de Sant Feliu de Xàtiva*. 1979.
- VENTURA I CONEJERO, Agustí: *El castell de Xàtiva*. 1998.